

R. Richta a civilizace na rozcestí – před půlstoletím vs. dnes

Pavel Sirůček

*Akademik, filozof, sociolog, prognostik, vedoucí mezioborového výzkumného týmu Radovan Richta (1924–1983) náleží k předním českým marxistickým vědcům 20. století.¹ Těžiště jeho celoživotního úsilí bylo soustředěno na studium problémů vědeckotechnické revoluce za socialismu a jejich společenských a lidských souvislostí. Na Východě i Západě se proslavil knihou *Civilizace na rozcestí*, která v mnohém předběhla dobu. Odkaz a poselství R. Richty jsou aktuální i ve světle civilizačních rozcestí současných. Richtu (a jeho tým) lze označit za předchůdce Římského klubu, úvah o tzv. společnosti vědění i diskuzí kolem tzv. čtvrté průmyslové revoluce a dopadů technologií 4.0 či 5.0. První část textu představuje život a dílo R. Richty, druhá je kritickou anotací níže specifikovaného knižního titulu.*

Dinuš, P., Hohoš, L., Lалуha, I., Loudín, J., Suša, O., Švihlíková, I., Tanner, L.: „*Civilizácia na rázcestí*“ po polstoročí. Bratislava: Veda 2019. 256 s. ISBN 978-80-224-1689-4.

¹ Neboť autor je politický ekonom, jsou v příspěvku potlačeny filozofické a sociologické aspekty. Dílo R. Richty přitom silně ovlivnilo i politickou ekonomii a ekonomy. Samotný Richta však ekonomem v úzkém slova smyslu nebyl a ani v přehledech ekonomů obvykle nefiguruje – srov. (Sojka, 2002). In (Doležalová, 2018) je Richta (a výzkumy vědeckotechnické revoluce) telegraficky zmíněn v souvislosti s „*vědeckou star*“ M. Tomsem. Richta je zde uváděn taktéž v kontextu ideologizace marxistické politické ekonomie po roce 1968.

Životní dráha a badatelské zaměření

R. Richty²

R. Richta spatřil světlo světa 6. 6. 1924 na pražském Smíchově. Vyrůstá v rodině drážního úředníka. Navštěvuje Vančurovo reálné gymnázium (od roku 1961 Gymnázium Na Zatlance), na kterém maturuje v roce 1943. Následně je totálně nasazen v továrně Avia jako pomocná kancelářská síla. Aktivně se zapojuje do činnosti odbojové skupiny *Předvoj*, založené spolužáky a přáteli z gymnázia. Na podzim roku 1944 je Richta zatčen a vězněn. Internace trvale těžce poškozuje jeho zdraví. Prodělal řadu nemocí, což vyústilo v chronickou TBC plic a později poruchu imunitního systému. 1. 5. 1945 je zachráněn švýcarským Červeným křížem, kterému Němci dovolili evakuovat některé z vážně nemocných.³ Mnozí zatčení z *Předvoje* jsou v Terezíně 2. 5. 1945 popraveni.⁴ Osudová náhoda Richtu těžce poznamenává a traumatizuje po celý život.⁵

Po válce Richta studuje na přírodovědecké a později i filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze (1945-50). Angažuje se ve Svazu vysokoškolského studentstva. Pracuje současně ve stranickém tisku, v *Rudém Právu* a časopise *Tvorba* (1949-53). Získává doktorát filozofie (PhDr.) s prací *Česká otázka a Masarykova kosmopolitní filosofie* (Richta, 1953). Vědecká hodnost doktora filozofických věd (DrSc.) je Richtovi udělena roku 1965 na základě pojednání *Člověk a technika v revoluci našich dnů – Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*.⁶

Krátce (1953-54) je R. Richta vedoucím oddělení na ministerstvu vysokých škol. V období 1953-54 se účastní práce státní komise pro zřízení Československé akademie věd (ČSAV). Roku 1954 je přijat jako vědecký pracovník na pracoviště ČSAV. V roce 1966 se stává vedoucím mezioborového vědeckého týmu pro výzkum vědeckotechnické

² S využitím české mutace textu (Sirůček, Džbáňková, 2018).

³ Mezi evakuovanými je z *Předvoje* kromě Richty také budoucí filozof, sociolog a historik K. Kosík (1926–2003). Věhlas si získala jeho studie *Dialektika konkrétního* (Kosík, 1963). Spolu Richtovou *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) bývají označovány za klíčová česká společenskovední díla, resp. za jediné práce, které se těšily výraznější zahraniční pozornosti a které přispívají k rozvoji světové vědy.

⁴ K odbojové organizaci *Předvoj* blíže viz (Hájková, Tomášek, 1988) nebo (Lachout, Běláčková, 2005).

⁵ „Terezínská tragédie postihla Richtu až na dno jeho bytí. Namísto radosti z přežití se dostavilo utrpení přeživšího. Nepochopitelná osudovost životní náhody. Trauma na celý život, z kterého vedla jediná cesta: rozdat se, obětovat se v práci pro druhé“ (Smíšek, 1997, s. 26-27).

⁶ Srov. (Richta, 1963a,b).

revoluce (VTR),⁷ jehož práce ústí v publikaci *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966). V roce 1968 je Richta zvolen členem-korespondentem a v roce 1977 řádným členem ČSAV. Později se stává členem prezidia ČSAV a podílí se na řízení této instituce. Získává si značný věhlas i na mezinárodním fóru, kde úspěšně reprezentuje československou vědu. V letech 1970-83 zastává funkci ředitele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV.⁸ V roce 1982 je jmenován čestným profesorem Karlovy univerzity v Praze.

V letech 1960-64 se R. Richta nalézá v ústavním tuberkulózním léčení. Již od roku 1958 se musí často léčit v sanatoriu v Dobříši, kde přitom usilovně studuje i píše. Během nemoci pokračuje ve vědecké práci,⁹ kdy se věnuje především problematice VTR, zejména za socialismu. I v tomto nelehkém období zasahoval svými studii do vědeckého i veřejného života. Byl též členem redakční rady *Filosofického časopisu*. Koncem 70. let se Richtův zdravotní stav opět dramaticky komplikuje. Celý svůj život přitom R. Richta naplnil intenzívní prací pro vědu, pro ideje levicového humanismu a pro socialistickou společnost.¹⁰ Richta umírá 21. 7. 1983 v Praze. Byl členem několika mezinárodních vědeckých institucí. Obdržel řadu vysokých státních vyznamenání i ocenění ČSAV, především za soubor prací a vedoucí podíl při kolektivním zkoumání VTR.

Richta náležel k mladým intelektuálům, kteří pomáhali budovat nové instituce po únoru 1948 a kteří se po roce 1954 sešli v Kabinetu pro filosofii ČSAV (od roku 1957 Filosofickém ústavu ČSAV, který Richta po tzv. Pražském jaru i řídí). Od počátku studií se zajímal o metodologii vědy a změny, které v ní probíhají. Což Richtu vedlo k zamyšlení nad historickou povahou forem společenského života, dějin a metod vědy a tím i k úvahám o VTR a rozvoji člověka. Postupně se začal věnovat rozvíjení marxistického

⁷ V 60. letech společenskovědní prostředí i státní a politickou moc ovlivňovaly výsledky bádání čtyř mezioborových vědeckých týmů: pro teoretické problémy plánovitého řízení národního hospodářství (vedoucí O. Šik); pro společenské a lidské souvislosti VTR (R. Richta); pro výzkum vertikální sociální diferenciacie československé společnosti (P. Machonin) a týmu pro rozvoj demokracie a politického systému (Z. Mlynář). U jejich zrodu stála snaha zajistit rychlejší zvyšování životní a civilizační úrovně tím, že se vytvoří a rozvinou originální československé prorůstové koncepce – blíže viz (Hoppe et al., 2015).

⁸ Po sloučení se Sociologickým ústavem byl Ústav pro filosofii a sociologii členěn na sekci filosofie, sociologie a vědeckotechnické revoluce, Podrobněji viz (Mervart, 2013).

⁹ Práce Richtu udržovala psychicky v rovnováze. Jak dokládá osobní svědectví in (Vaško, 2001). J. Smíšek konstatuje: „Zdravotní stav R. Richty v poválečných letech upadal do katastrofických stavů, ale mezičasy akutních onemocnění byly vyplněny intenzívní prací ...“ (Smíšek, 1997, s. 27). A pokračuje: „I tuberární mají své legendy: chce se uzdravit? Studuj marxismus – Richtu to uzdravilo ...“ (tamtéž).

¹⁰ „Celý život studoval, jako by měl žít věčně, a pracoval, jako by měl umřít zítra“ (Ondryáš, 1999, s. 10-11). T. Vaško – kterého s R. Richtou spojoval nejen zájem o techniku, nýbrž i stejná nemoc, stejné sanatorium i stejný ošetřující lékař – vzpomíná: „Všichni, kdo měli potěšení poznat R. Richtu obdivovali jeho plí, rozhled i příjemnou povahu v době, kdy musel bojovat s těžkou nemocí. Práce ho udržovala psychicky v rovnováze“ (Vaško, 2001, s. 7). „... koncem sedmdesátých let se u Radovana objevila další zákeřná nemoc, ale ani tato nová hrozba nezmenšila jeho pracovitost a zájem o problémy civilizace“ (tamtéž).

učení o budování socialismu, s celoživotním důrazem na vztah člověka k vědě a technice (Richta 1963a, 1968a,b,c, 1973a,b). Vyvrcholení zájmu o roli vědy a techniky ve vývoji společnosti reprezentuje text *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

Ve vědecké práci se soustředil nejprve na kritiku Masarykovy filozofické a sociologické soustavy (Richta, 1958), kterou střízlivě analyzuje v kontextu vývoje filozofického myšlení konce 19. století. A také na otázky komunistického humanismu (Richta, 1963b). Později se plně věnuje problémům spojení VTR a socialistické společnosti, s důrazem na přednosti socialismu oproti kapitalismu (Richta, 1967b, 1976), (Richta, Löwe, Filipec, 1974), (Richta, Mikulinskij, 1982).¹¹ Ve spolupráci s mezioborovým kolektivem vytváří marxistickou koncepci VTR, ve své době komplexní a unikátní (Richta, 1963a, 1966, 1967a,b, 1971 aj.), (Richta a kol., 1966),¹² (Filipec, Richta, 1971), (Richta, Kedrov, Odujev, 1973), (Richta, Löwe, Filipec, 1974). Zabýval se taktéž civilizačními proměnami (Richta, 1968a,c aj.), (Richta et al., 1966),¹³ metodologií a teorií vědy i ve smyslu východiska strategie řízení vědeckotechnického pokroku (Jachiel et al., 1988), (Richta, Mikulinskij, 1982), otázkami vědeckého plánování a řízení civilizačních procesů (Richta, Levčík, 1967) či úvahami prognostickými (Richta et al., po roce 1979).

¹¹ „Socialismus vzniká na bázi zespolečenštění výrobních prostředků; jeho síla spočívá od počátku v tom, že zapojuje do výroby ... plně sílu celospolečenského sjednocení pracujících“ (Filipec, Richta, 1971, s. 37). Ohledně předností socialismu však Richta opakovaně zdůrazňuje, že: „Socialismus by nemohl zvítězit, kdyby se přednosti společenské struktury, zbavené třídního protikladu, neprokázaly právě v otevřenosti a citlivosti vůči těmto novým rozměrům růstu civilizace: v přístupech a motivech vědeckotechnické revoluce“ ((Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 10. ISBN nemá).

¹² Legendární *Civilizaci na rozcestí* otevírají slova předmluvy: „Nesmírně dynamický vývoj vědeckého poznání, k němuž dochází v posledních desetiletích, stejně jako prudký rozvoj materiální základny lidského života nabývají podoby kvalitativních revolučních zvrátů, jež perspektivně mohou změnit povahu civilizace a otevřít obrovské možnosti socialismu a komunismu. Z těchto důvodů vyvstává před námi naléhavá potřeba komplexního vědeckého proniknutí do podstaty vědecké a technické revoluce, do jejích společenských a lidských předpokladů a důsledků“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 5. ISBN nemá).

¹³ Umírající R. Richta zanechává na jaře 1983 rukou psané teze k nedokončené práci *Obrysy nové civilizace*. Kde „sice téměř stenograficky, ale velmi jasně popisuje hlavní otázky“ (Vaško, 2001, s. 7). Richta píše: „Společenské vztahy se musí vyvinout jako systém a získat reálnou (látkovou, technickou) základnu. Je tedy svou podstatou přechod k socialismu a komunismu přeměnou práce ve formu všeobecného rozvoje člověka a ne jen jiné rozdělování, ale jiné výrobní vztahy všeobecné vzájemné spolupráce a potom vzájemného rozvoje a tyto jiné vztahy se projevují reálně právě v tom, že člověk svým činným sebeuplatněním v práci (stejně jako mimo ní) dosahuje svého rozvoje. V tom je základní, rozhodující a jediná záruka vítězství socialismu: (pokud socialismus nedá miliónům lidí jiný způsob svého činného sebeuplatnění jakožto společenských bytostí i jako rozvíjejících se bytostí, nebude moci přesvědčivě zvítězit). Odtud faleš teorie civilizace volného času i teorie masového konsumu = slepé uličky ... Přednosti socialismu ve vztahu k VTR: a) zespolečenštění, b) rozvoj člověka, obojí zprostředkováno přeměnou práce ... Společenské vědy a VTR: Meze různých koncepcí jsou v tom, že nevidí vnitřní nutnou souvislost mezi VTR a výstavbou rozvinutého socialismu (a komunismu) - souvislost, která se ovšem projevuje jen prostřednictvím jevů, které se zdají paradoxální: kapitalismus může využít VTR a zákonitě využije všechno, co mu může poskytnout převahu ve výrobních silách. Tím ovšem jen exponuje problémy, které jsou zaklety v jeho úzké sociální základně a reprodukuje je jako problémy civilizace ...“ (tamtéž, s. 4 s využitím úvodu R. Valenčíka).

Richta se snažil dobrat hlubšího poznání v otázkách, které nebyly do té doby zodpovězeny. A někdy ani nastoleny. Oplýval tvůrčími a odvážnými novátorskými myšlenkami. Již jeho první díla výrazně ovlivnila odborníky společenských věd i širší intelektuální veřejnost.¹⁴ Především eseje *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a) přispívají k tomu, že se termín technologie¹⁵ stává jedním z ústředních pojmů filozofických úvah 60. let.¹⁶ V marxistickém duchu analyzuje revolucionizující procesy VTR. Richta klade ústřední otázku „*zda tíží lidi ... impozantní moc moderní techniky nebo jim dává křídla?*“ (Richta, 1963a, s. 3). Což rámuje otázkami dalšími. Richta klade otázky a vede rozhovor.¹⁷ Koncept působí agitačně, nicméně současně má i hluboký teoretický přesah.

Kvalitativní analýza je přitom doplněna kvantitativními ukazateli. Richta se zamýšlí nad „*technickými výzvami*“, uvažuje o výrobních silách nové společnosti, o „*technických podmínkách*“ tvůrčího sebeuplatnění člověka, o sporu techniky a „*lidskosti*“, resp. o moderních otaznících nad „*faktorem člověk*“. A to v těsné návaznosti na přírodně-historické pojetí vývoje společnosti K. H. Marxe¹⁸ (& F. Engelse). Rozpracování především této studie ústí ve stěžejní dílo *Civilizaci na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

Roku 1963 R. Richta publikuje též eseje *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*,¹⁹ které představují část jeho doktorské práce. Richta

¹⁴ „Tyto dvě brožury zapůsobily jako intelektuální bomba: generace šokovaná objevy XX. sjezdu KSSS a unavená peripetemií akutní studené války a přechodnými klimatickými výkyvy politického počasí byla – náhle a do kořenů radikálně – konfrontována s novou revoluční nadějí a účinnou morální výzvou“ (Smíšek, 1997, s. 28). „*Modrou brožurou*“ je míněn text (Richta, 1963a), „*červenou brožurou*“ (Richta, 1963b).

¹⁵ Richta operuje s termínem technika. Dnes se – v širokém smyslu – v ekonomii hovoří spíše o technologii.

¹⁶ Srov. (Nový, Hroch, Gabriel, 1994).

¹⁷ „Připomíná to původní koncept Komunistického manifestu, který napsal Engels (forma otázek a odpovědí), a který se stal podkladem pro Marxe při definitivním psaní Komunistického manifestu. Richta práci rozvrhl do šesti kapitol a každou uvedl zásadní otázkou – otázku obsahuje začátek autorova úvodu, a také celá práce končí a vrcholí otázkou – dílo je tak neuzavřené a je na čtenáři, aby je uzavřel svou vlastní odpovědí. Tedy celkem osm hlavních otázek (v textu jsou ještě další, spíš dílčí) a rozhovor vedený věcným, ale naléhavým jazykem vědy“ (Smíšek, 1997, s. 28). Řazení otázek „*modré brožury*“ je následující: „úvod: „... tíží lidi ... impozantní moc moderní techniky, nebo jim dává křídla?“, 1. kap. – Rozumíme revoluci, kterou vyvoláváme? (K povaze vědeckotechnické revoluce), 2. kap. – Máme se polekat vlastního stínu? (O technické výzvě komunistické revoluce), 3. kap. – Má komunista právo zaspávat technický pokrok? (O výrobních silách nové společnosti), 4. kap. – Stačí člověku dosavadní práce? (O technických podmínkách tvůrčího sebeuplatnění člověka), 5. kap. – Je technika ve sporu s lidskostí? (Moderní otazníky nad „faktorem člověk“). 6. kap. – Čím je člověk člověku? (Technika a zápas o moc lidského života), závěrečná otázka: *CHOVÁME SE JAKO REVOLUCIONÁŘI?*“ (tamtéž). Srov. (Valenčík, 1997).

¹⁸ Včetně tradičně nedoceňovaného Marxova spisu *Rukopisy „Grundrisse“*, s úvahami např. o volném čase, seberealizaci člověka nebo ekonomii času. „*Grundrisse*“ upozorňují i na některé aspekty rozvoje výrobního procesu intenzivního charakteru, které nabýly na aktuálnost s nástupem VTR. Samotný R. Richta se zasloužil o české vydání jmenovaného Marxova díla a sepsal také úvodní slovo pod názvem *Marxova cesta revoluční kritiky* k překladu svazku I. (Marx, 1971). Srov. (Marx, 1974, 1977).

¹⁹ Tato „*červená brožura*“ (Richta, 1963b) měla být první, před „*modrou brožurou*“ (Richta, 1963a). Šlo původně o studii o komunismu, kterou Richta přislíbil *Rudému právu* před odchodem do sanatoria.

přemýšlí o tradičních životních formách, převratech v lidských vztazích, „otřesech v hlubinách bohatství“ a o proměnách práce.²⁰ Socialismus pojímá jako „společenství práce“, zdůrazňuje revoluční změny materiální základny pod vlivem VTR a opět na ústřední místo staví člověka. Celou práci zakončuje slovy: „Tajemství naší epochy záleží na společenském rozvoji člověka“ (Richta, 1963b, s. 51).

Celé Richtovo dílo je prostoupeno humanistickými ideály. Také *Civilizace na rozcestí* naznačuje, jak dosáhnout všeobecné přeměny a pokroku ve společnosti ve smyslu seberealizace člověka jako sebeúčelu. Všestranný rozvoj člověka má být základem, ale i cílem, rozvoje výrobních sil. Richtovy humanistické ideály částečně přispěly i ke vzniku módních hesel o „socialismu s lidskou tváří“.²¹ *Civilizace na rozcestí* bývá tudíž i oceňována za to, že napomohla otevřít veřejný diskurs reformní rétorice společenských věd, na níž stavěla část sociologie, filozofie či ekonomie 60. let. Nicméně z pravé, ale i levé části, politického spektra však zaznívají mnohé kritické hlasy, poukazují na blouznivou naivnost (ale i přímo nekalé úmysly)²² tržně-socialistických reformátorů 60. let. A širěji varují před iluzorností a nebezpečností konceptů tzv. třetích cest, včetně tzv. socialismu s lidskou tváří, ústící až v Gorbačovovu „perestrojku-katastrojku“.²³

Dílo R. Richty, v čele s *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966), se dodnes těší serióznímu zájmu západních badatelů z různých disciplín. V tuzemském prostředí však bývá – a to již tradičně – Richta spíše upozadován či nezřídka naprosto záměrně opomíjen. Což dramaticky umocňuje vývoj po roce 1989. Richtovi bývají vyčítány vysoké akademické i mimoakademické posty i jeho díla samotná. Bývá cejchován coby „čelný

Posléze v novinách vychází redakčně deformována. Publikace (Richta, 1963b) obsahuje nástin marxistické teorie člověka. Její rozpracování se mělo stát druhým pilířem – vedle úvah o VTR na základě textu (Richta, 1963a) – Richtova díla, které mělo ústit do jednotné vědy o člověku. Na čemž v období 1968-70 začíná pracovat antropologický tým – podrobněji viz (Smíšek, 1997).

²⁰ Již v 60. letech Richta považuje za nezbytné „dovršit mechanizaci a přistoupit k automatizaci“ (Richta, 1963b, s. 28). U VTR hovoří „v širokém smyslu o automatickém principu (převodění výroby na člověkem ovládaný přírodně technický proces) ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 20. ISBN nemá). Součástí má být „kybernetizace“ a „chemizace“. Pokročilá automatizace patří k zaklínadlům tzv. čtvrté průmyslové revoluce (4IR), resp. k buzzwords 4.0 – srov. (Sirůček, 2018a, 2019a,b). Richtova VTR částečně odpovídá třetí průmyslové revoluci v západní terminologii, ve smyslu úplné automatizace na základě industriálních technologií spojených s počítačem – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 70), (Purš, 1973).

²¹ „R. Richta ... byl ideologem daleké budoucnosti komunismu i vědeckotechnické revoluce a vlastně i autorem sloganu socialismus s lidskou tváří. To on vložil tato slova do úst Dubčekovi i do Akčního programu KSČ“ (Mlynář, 1990, s. 151). Richta má tedy být autorem novinářské fráze o „socialismu s lidskou tváří“. In (Wessel Schulze, 2018) je vyzdvihována *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), která měla – spolu s další veřejnou aktivitou R. Richty – poskytnout reformnímu socialismu vědecký vzhled. Srov. (Malínský, 1968), s připomenutím podílu Richty na dokumentech časů tzv. Pražského jara, včetně ideové i personální vazby „a kontinuity na reformní týmy *Civilizace na rozcestí* a dokumenty XIII. sjezdu a Akčního programu“.

²² Srov. namátkou (Kolektiv autorů SSSR a NDR, 1986), (Sitárová, Kliment a kol., 1981).

²³ Srov. (Pilný, Jakeš, 2019), (Toman, 2018).

normalizátor“ ČSAV.²⁴ Richtovo působení v tuzemských společenských vědách tak bývá nezdárka relativizováno a interpretováno jako nejednoznačné. Přestože v některých otázkách byl R. Richta nutně poplatný své době, jeho dílo dokazuje sílu ducha i vědecky objektivní vidění nejenom přítomnosti, ale především budoucnosti.

Po roce 1970 R. Richta spolupracuje na společných projektech s vědci sovětskými a z dalších tehdy socialistických zemí (Richta, Kedrov, Odujev, 1973), (Richta, Löwe, Filipec, 1974), (Richta, Mikulinskij, 1982). Výstupy obvykle „povinně“ optimisticky operují s tím, že soutěžení mezi světovým kapitalismem a světovým socialismem v podmínkách VTR je již definitivně rozhodnuté. A to ve prospěch socialismu. Což podtrhuje i orientace na kritiku západních teorií sociologických, politologických nebo ekonomických. Včetně konceptů postindustriální apod. společnosti, spadající do konglomerátu různorodých teorií transformace kapitalismu²⁵ (Richta, 1980a, 1983).

Za poslední velký úkol, který R. Richta osobně vedl, bývá považována prognóza vývoje *Československo 2000* (Richta et al., po roce 1979). Jde o kolektivní studii, zadanou vládním usnesením č. 128/1979. O studii vypracovanou pro vládu ČSSR v Richtově Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, ve spolupráci s Ekonomickým ústavem ČSAV. Text – coby příspěvek k vědeckému plánování v dlouhodobém horizontu – však zveřejněn nebyl.²⁶ Přelomový charakter textu někteří spojují s tím, že do té doby bylo plánování v dlouhodobém horizontu výsadní doménou Státní plánovací komise a obdobných institucí. Na materiál koncepčně navazuje Kabinet prognóz ČSAV, založený 1. 2. 1984.

²⁴ In (Mervart, 2013, s. 28-29) je R. Richta titulován jako „vrchní dohlížitel na „konsolidaci“ ve filosofii“ v čele Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a současně jako „hlavní garant“ VTR. Srov. (Richta, 1972, 1973c).

²⁵ Podle těchto sociálně-ekonomických koncepcí se moderní a postmoderní kapitalismus, resp. postkapitalismus (P. Mason, P. F. Drucker) se měl „obrodit“ a stát společností industriální (R. C. F. Aron, J. K. Galbraith), resp. postindustriální (D. Bell), technotronní, kyberneticko-elektronickou (Z. K. Brzezinski), informační, resp. superindustriální (manželé Tofflerovi), síťovou (M. Castells, J. Rifkin), digitální (D. Tapsott) nebo znalostní společností vědění (P. F. Drucker). Anebo má jít o systém transformovaný manažerskou revolucí (J. Burnham), konvergenčními procesy (J. Tinbergen, J. K. Galbraith), „třetí cestou“ tržního hospodářství (A. Giddens) anebo procesy digitalizace (P. Mason). K novějším variantám náleží koncepty „přírodního kapitalismu“ či úvahy o „kapitalismu bez kapitálu“, pod vlivem vstupu do „nehmotného světa“ (J. Haskel, S. Westlake). Zmínit je možné i model „kapitalismu 4.0“ (A. Kaletsky), objevující se před startem tzv. čtvrté průmyslové revoluce a zdůrazňující schopnosti kapitalismu přizpůsobovat se. Mnozí naivně sní o zázračných proměnách kapitalismu pod vlivem technologií informačních a digitálních. Majících pozitivně změnit člověka směrem k většímu sdílení a kooperaci, k omezení touhy po moci i vlastnictví, k větší empatii a zodpovědnosti. Vlastnictví má nahradit přístup do databází, ke službám a sdílení (J. Rifkin, P. Mason). Do tohoto širokého a překrývajícího se spektra patří i další koncepty průmyslu a společnosti 4.0 či 5.0 – podrobněji viz (Sirůček, 2017a,b, 2019a,b, 2020).

²⁶ Na sklonku života se R. Richta snažil vytvořit prognostický tým, který – řečeno Richtovými slovy – „by nás zbavil politického prokletí a umožnil nám oficiálně prozkoumat společnost ...“ (Kutta, 1997, s. 22). Podle F. Kutty měl zvláště v období normalizace viset nad týmem „Damoklův meč“. V posledním období měla uchránit před hrozbou rozpuštění celý Richtův tým pouze mezinárodní spolupráce.

Civilizace na rozcestí podle R. Richty

Roku 1966 se R. Richta stává vedoucím mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí VTR. Tímto se nejpronikavěji zapisuje do dějin sociologie i dalších vědních disciplín. Tým je ustaven z popudu ÚV KSČ²⁷ a svou zprávu připravil pro XIII. sjezd Komunistické strany Československa v roce 1966.²⁸ Zpráva byla uveřejněna jako *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce* (Richta et al., 1966). Usiluje o komplexní a syntetické objasnění VTR – jakožto fenoménu celospolečenského – jejích souvislostí a důsledků, včetně dimenze lidské a společenské. A to na pozadí střetávání dvou světových soustav, socialismu a kapitalismu.

Od přelomu 50. a 60. let 20. století, v postalincké době, se i u nás formují představy o nových podobách socialistické společnosti. Dle (Kosík, Mervart, 2019) měla být podoba socialismu „odvozována v zásadě od tří navzájem se prolínajících myšlenkových okruhů marxistického typu“ (tamtéž, s. 12). „V prvním případě se jednalo o důraz na efektivní plánování, expertní analýzy a zapojení kvalifikovaných výrobních sil do socialistického managementu, včetně posílení důrazu na vědu a techniku jakožto určujících výrobní sílu pro rozvoj socialismu; šlo o intelektuální okruh spojený především s projektem vědecko-technické revoluce Radovana Richty“ (dtto). „... klíčová publikace technooptimistického postalinckého diskurzu *Civilizace na rozcestí ...* vyšla ve třech vydáních (1966, 1967, 1969)

²⁷ (Šulc, 2007) vzpomíná: „Objev „mladého Marxe“, zejména jeho Ekonomicko-filozofických rukopisů z roku 1844, obrátil pozornost k původním humanistickým zdrojům jeho pozdějšího příklonu ke studiu ekonomie (*Teorie o nadhodnotě a Kapitál*). Právě v ekonomii hledal Marx východisko k překonání fenoménu odcizení a cestu k vytvoření podmínek pro takový rozvoj výrobních sil, který umožní plný svobodný rozvoj tvůrčích schopností každého jednotlivce. Na tuto individualistickou interpretaci mladého Marxe navazovali zejména filozofové a sociologové. Konkrétním výrazem bylo vytvoření tzv. Richtova týmu. Obraz o tomto názorovém proudu podává zejména publikace ... *Civilizace na rozcestí ...* Tento směr se neseťkával s nějakým větším odporem vládnoucí elity ... Svým akcentem na technický rozvoj jako zdroj růstu společenského bohatství nedráždily ideology požadavky na hlubší systémové změny ...“ (tamtéž, s. 420). Svou roli sehrály také Rukopisy „Grundrisse“ – Ransdorf říká: „Grundrisse“ byly ve své době převratný objev. Když byly v roce 1953 v češtině vydány, tak to lidmi hodně zatřásl“ (Vacek, 2019, s. 15). Srov. (Marx, 1971, 1974, 1977).

²⁸ (Mervart, 2013) uvádí, že konceptu VTR měla dát Novotného vedení KSČ zelenou na přelomu 50. a 60. let. A to pod vlivem teorií industriálních společností, přičemž byl zdůrazňován rozvoj vědy a techniky ve smyslu určujících faktorů v budování socialistické společnosti. Společenské vědy měly přispívat k rozvoji socialismu promyšlením VTR, včetně kontaktů s přírodními vědami. Srov. (Sládek, 1981). Mervart k pozdějšímu „normalizačnímu“ pojetí VTR podotýká, že mělo být „prosto filosofie člověka i hlubších sociologizujících rozborů a směřovalo k výhradně technokratickému modelu společnosti“ (tamtéž, s. 28). U samotného Richty však stál člověk vždy v centru jeho zájmu. Srov. (Richta, 1963a,b aj.) či (Smíšek, 1997).

v celkovém nákladu 68 000 výtisků (ve všech případech v nakladatelství Svoboda)“ (tamtéž, s. 18).²⁹ Což je číslo úctyhodné nejenom na poměry 60. let.³⁰

Civilizace na rozcestí (Richta et al., 1966) staví do kontrastu VTR a průmyslovou revoluci a ozřejmuje jejich rozdíly. Průmyslová revoluce měla proměnit většinu evropských národů na dělníky a po světě rozšířit protikladnou sociálně-třídní strukturu. VTR má svými perspektivami zřetelně směřovat k společnosti beztřídní a k pohyblivé sociální struktuře, založené na vzájemném rozvoji člověka člověkem. „*Úvahy kolektívu R. Richty předpokládali, že zmeny budú prispievat' k humanizácii vzťahu medzi ľuďmi a k zdokonaľeniu kvality ich života*“ (Dinuš et al, 2019, s. 13). Což se ovšem nepodařilo v socialistických zemích naplnit, a nedošlo k tomu ani na kapitalistickém Západě.

Vědecká zkoumání Richty signalizovala „*bludný kruh*“. Na základě industriálního vývoje, který měl připravit podmínky pro komunismus, nebylo možné proměnit strukturu práce. A na základě stávající struktury práce nebylo zase možné dospět ke komunismu.³¹ Tímto zjištěním měl výzkumný tým získat „*negativní podněty*“ naznačující, že další vývoj společnosti „*je bytostně spjat s mnohem hlubšími převraty v celé civilizační základně i v podmínkách lidského života, než předpokládaly ploché koncepce socialismu*“ (Kotek, 1967, cit. dle Dinuš et al., 2019, s. 225-226). Odtud vyplynula nezbytnost pustit se do „*důkladného pozitivního výzkumu ... civilizačních proměn, vnitřních vazeb mezi životem člověka, společenskými poměry a rozvojem vědy a techniky*“ (tamtéž, s. 226). Teoreticky tudíž byly zkoumány „*problémy světa výrobních sil člověka, světa, který zdaleka nemá jen jistou kvantitativní gradaci, vyčíslitelnou podle průmyslového potenciálu, ale zároveň také svou mnohorozměrnou kvalitativní skladbu*“ (dtto).

²⁹ „*Druhý proud, který se s prvním do jisté míry prolínal, vycházel z kritiky dosavadního socialistického systému prostřednictvím vyzvednutí nefalšovaných faktů, jež měla sloužit coby východisko pro nápravu stalinských deformací; tento okruh byl typický pro dobovou historiografii (odhalování stalinských zločinů), sociologii a ekonomii (nezkreslená data coby východisko společenské a ekonomické analýzy. Konečně třetí myšlenkový směr, s nímž je spojena postava Karla Kosíka a dalších marxistických filosofů či publicistů, se utvářel zejména okolo otázek dotýkajících se lidského individua a jeho seberealizaci v socialistické společnosti; jednalo se o proud vymezující marxistický humanismus*“ (Kosík, Mervart, 2019, s. 12). Srov. (Kosík, 1963).

³⁰ „*Náklad Spisů Karla Marxe a Bedřicha Engelse se například v šedesátých letech pohyboval okolo 10 tisíc kusů*“ (Kosík, Mervart, 2019, s. 18).

³¹ Srov. rozhovor R. Richty in (Kotek, 1967), resp. in (Dinuš et al., 2019). Richta – v souvislosti s otázkou, jak se filozof dostal ke studiu VTR – zdůrazňuje vizi „*překonání dilematu průmyslové revoluce*“ pomocí „*jediného kruhu vědeckotechnické revoluce*“, s „*vnitřní logickou vazbou*“. Zmíněný kruh tvoří „*strukturální převraty ve výrobních silách, opírající se o vědu a techniku a všestranný a stálý rozvoj lidských schopností*“ (Dinuš et al, 2019, s. 227). A Richta pokračuje: „*Jakmile jeden jediný článek z tohoto přediva vypadne, pak se celý pohyb deformuje, zplošťuje, vyhasíná mnohorozměrná dialektika vědeckotechnické revoluce – a zároveň mizí tak naděje na dosažení komunismu*“ (tamtéž).

Materiál *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) je dílem kolektivním,³² nicméně s rozhodující a nezastupitelnou rolí i autoritou samotného R. Richty. Text reprezentuje ekonomickou, sociologickou a technologickou prognózu vývoje, která pojednává o přeměnách tehdejší industriální společnosti na společnost moderně nazývanou např. informační.³³ Postupně je text přeložen minimálně do dvanácti jazyků a náleží dodnes k nejznámějším výstupům československých společenských věd. Stává se světově nejvydávanejší původní tuzemskou prací z oblasti filozofie, ekonomie a sociologie.

Kniha (Richta a kol., 1966) – vedle Předmluvy,³⁴ Úvodu (*K pochopení smyslu změn*), tabulkové přílohy a obsáhlého seznamu literatury – sestává ze čtyř tematických oddílů.³⁵ První, nazvaný *K povaze vědeckotechnické revoluce*, mapuje změny struktury výrobních sil, technické a sociální převraty (VTR a změny ve výrobních poměrech) a přístup k VTR v ČSSR. Obsahuje dále vnitřně členěné tři kapitoly – *Mění se struktura výrobních sil lidského života*, *Technické a sociální převraty (vědeckotechnická revoluce a změny ve výrobních poměrech)* a *O přístup k vědeckotechnické revoluci v ČSSR*. Druhý oddíl pojmenovaný *Převraty v práci, kvalifikaci a vzdělání* je detailněji zaměřen na dopady VTR na strukturu práce a na sféru vzdělání. Sestává ze dvou kapitol – *Vědeckotechnická revoluce a struktura práce*, resp. *Vědeckotechnická revoluce a vzdělání*.

VTR mění i způsob života, kdy se člověk musí vypořádat s umělým prostředím³⁶ – jak naznačuje oddíl třetí *Moderní civilizace a rozvoj člověka*. Přináší dvě kapitoly s názvy *Vědeckotechnická revoluce změni způsob života* a *Člověk v umělém prostředí*. Závěrečný oddíl *Nové rysy společenského vývoje v období vědeckotechnické revoluce* zdůrazňuje nové

³² Studie se rodila v diskuzích, ze kterých byl publikován pouze zlomek. Ke koncepci Richtova týmu zpočátku přispívali A. Hodek, A. A. Hoch a F. Kutta, kteří se scházeli na „filosofických procházkách“ (Kutta, 1997). Taktéž J. Smíšek vyzdvihuje – a to nejenom v souvislosti s *Civilizací na rozcestí* – „diskutující čtveřici Richta-Hodek-Hoch-Kutta, která promýšlela ... mnohé“ (Smíšek, 1997, s. 27). Ve 2. vydání explicitně vyjmenovaný autorský kolektiv čítá 28 jmen. K členům náležela „Richtova pravá ruka“ – filozof J. Filipec (Historický ústav ČSAV), dále osobnosti jako A. Hodek (Filosofický ústav ČSAV), F. Kutta (Ekonomický ústav ČSAV) nebo F. Valenta (VŠE v Praze). V úvodu je současně vysloveno poděkování za pomoc dalším několika desítkám expertů, k nimž náleží i ekonomové M. Hájek, K. Kouba, O. Šik, V. Šilhán nebo M. Toms. U 3. rozšířeného vydání figuruje již 61 spoluautorů. Výsledný text však psal obvykle R. Richta sám.

³³ Samotný R. Richta zmíněné termíny – pocházející ze západní vědy – ovšem nepoužívá.

³⁴ Tuto napsal předseda ČSAV F. Šorm. Předmluva začíná slovy: „Nesmírně dynamický vývoj vědeckého poznání, k němuž dochází v posledních desetiletích, stejně jako prudký rozvoj materiální základny lidského života nabývají podoby kvalitativních revolučních zvratů, jež perspektivně mohou změnit povahu civilizace a otevřít obrovské možnosti socialismu a komunismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 5. ISBN nemá). K naplnění, resp. nenaplnění vize o této podobě VTR srov. (Dinuš a kol., 2019).

³⁵ Zde dle druhého českého vydání (Praha: Svoboda 1967. ISBN nemá). Nejrozsáhlejší je 3. rozšířené vydání (Praha: Svoboda 1969. ISBN nemá), včetně nových statí o změnách v modelech růstu aj. i doplnění a zpřesnění z podkladových studií. 1. vydání viz http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/rri_cnr.htm.

³⁶ Socialismus zůstával pro Richtu osudově neoddelitelný od své humanistické podstaty a tvořivých sil člověka. Člověk vystupuje z původního naturálního světa a žije v prostředí, které si sám uměle vytvořil.

postavení vědy a věnuje se dále otázkám řízení a společenským a ideovým problémům „epochy vědy a techniky“. Zahrnuje dvě kapitoly *Věda a řízení společnosti* a *Společenské a ideové problémy epochy vědy a techniky*. Součástí rozsáhlejší přílohy – vedle tabulek a pramenů – je taktéž pasáž *Několik shrnujících námětů k zamyšlení pro praxi*.

Význam *Civilizace na rozcestí* zůstává dodnes mnohostranný. Stala se bestsellerem, když přitáhla mimořádnou pozornost doma³⁷ i v cizině.³⁸ Byla označována i jako „*Kapitál XX. století*“.³⁹ Zájem vzbudil důsledně kritický přístup (ke kapitalismu, ovšem i k tzv. reálnému socialismu⁴⁰), celostní a systémový záběr, originalita a široké využívání poznatků světové vědy.⁴¹ Studie vedla i k tvorbě nového vědního oboru o VTR. Na svou dobu byla výjimečná skutečně interdisciplinárním pojetím, kdy se prací účastnili experti z filozofie, sociologie, psychologie, historie, ekonomie, medicíny, urbanistiky aj., experti ČSAV, vysokých škol i státních a stranických orgánů. Za zdůraznění stojí taktéž úsilí systematicky srovnávat vývoj v kapitalistických a socialistických zemích a hledat pro tento účel validní statistické ukazatele. Ovšem již od počátku zaznívaly i hlasy kritické vůči československému pojetí VTR. Nejčastěji byla kritizována terminologická vágnost samotného pojmu VTR⁴² a v neposlední řadě i utopická dimenze této marxistické vize.⁴³

³⁷ Srov. monotematické číslo *Sociologického časopisu* (1966, č. 2), s úvodním textem (Richta, 1966).

³⁸ Srov. (Kolektiv, 1969). Naděje, které vyvolala *Civilizace na rozcestí* v Německu, připomíná J. Loudín in (Dinuš et al., 2019). K představení konceptu VTR Richtou v zahraničí blíže viz (Skiling Gordon, 1976).

³⁹ S paralelou mezi *Civilizací na rozcestí* a průlomem, jaký ve vědě o společnosti znamenal Marxův *Kapitál*, přichází „otec futurologie“ – německý právník, politolog a humanista – O. K. Flechtheim (1909–1998). Srov. Flechtheimovu předmluvu nazvanou *Der Prager Frühling und die Zukunft* in (Richta und Kollektiv, 1972). Ransdorf zde podotýká, že „... tyto ambice Richta neměl, nicméně je to velké uznání“ (Vacek, 2019, s. 146).

⁴⁰ Richta např. neopomíjí hranice průmyslového systému uvnitř socialistické společnosti, pohlcené v „elementárních industrializačních procesech“ – srov. „Tento fakt se ozývá se svěhlavou nepoddajností a bylo by čirým idealismem domnívat se, že problém možno odstranit nadále vlastnickými přesuny, akcemi politické správy či pouhým uvědomováním – a že je vůbec možno se s ním vypořádat ze dne na den, z roku na rok“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 33. ISBN nemá).

⁴¹ „Co vzbudilo nebývalý zájem o toto dílo? 1. Vědecký, historický a dialekticko-materialistický, marxistický přístup popírající dogmatismus a apologetiku a široce využívající nové poznatky světové vědy. 2. Důsledně kritický přístup nejen vůči kapitalismu, ale ireálnému socialismu, zahrnující i problematiku „třetího světa“. 3. Celostní záběr problematiky zahrnující technický, ekonomický, sociální, ekologický, kulturní a ideologický aspekt v jejich vzájemných souvislostech. 4. Postižení vývoje civilizace ve vztahu k převratům v práci, kvalifikaci a vzdělání jako základu všestranného rozvoje člověka, který je všeobecným základem rozvoje výrobních sil“ (Kutta, 1997, s. 20).

⁴² *Civilizaci na rozcestí* bývá někdy vytýkáno, že neobsahuje definici VTR. Srov. vymezení VTR in (Richta, Kedrov, Odujev, 1973): „Vědeckotechnická revoluce je zásadní přeměnou vědy a techniky, jejich systému a společenských funkcí, která vede k univerzálnímu převratu ve struktuře a dynamice společenských výrobních sil ve smyslu změny úlohy člověka v soustavě výrobních sil na základě komplexního technologického uplatnění vědy jako bezprostřední výrobní síly, pronikající do všech složek výroby a přetvářející věcné podmínky lidského života. Svou podstatou je vědeckotechnická revoluce spjata se zákonitostmi epochy přechodu od kapitalismu ke komunismu, je jím podřízena, je složkou tohoto globálního procesu v tom smyslu, že historicky připravuje materiálně technické předpoklady pro komunistickou společnost a že je ji možno plně realizovat a využít pouze v socialismu“ (tamtéž, s. 365). K pojetí VTR srov. (Barvík, Komárek, 1976).

Richta razí termín VTR⁴⁴ a s ní spojenou teorií o náhradě fyzické práce duševní. Jeho originální koncept VTR vyzdvihuje proměny výrobních sil (Richta et al., 1966), později se pokouší o analýzu možností změn z povahy a typu vědy (Richta, Mikulinskij, 1982 aj.). Richta osvětluje podstatu proměn technických a lidských složek kategorie výrobních sil i celkové změny v historickém postavení člověka a v růstových formách civilizace. Staví na tom, že dochází k přechodu mezi dvěma stádii vývoje. Výroba v rostoucí míře spoléhá na vědu a techniku (automatizaci výroby, jadernou energii, umělé hmoty). Práce se osvobozuje od monotónnosti a může se věnovat zefektivňování výroby. Dochází k odpoutávání od mechanické masové výroby, převládající od průmyslové revoluce.

Tyto procesy Richta líčí jako VTR,⁴⁵ převracející elementární technické, ekonomické, sociální i antropologické podmínky civilizačního rozvoje. Na rozdíl od industrializace, se klíčovým parametrem růstu výrobních sil stává věda a její technologické aplikace a tímto nakonec rozvoj člověka a jeho tvůrčích sil. Za VTR se má věda stát „*bezprostřední výrobní silou*“.⁴⁶ Odtud se odvíjí potřeba proměny ekonomiky v dynamický organizmus, který má neustále obnovovat zdroj vlastního růstu. Zásadní společenskou investicí mají

⁴³ Zmíněná utopičnost neměla být v *Civilizaci na rozcestí* však tolik zdůrazňovaná, jako v jiných Richtových textech typu (Richta, 1973c aj.) – srov. (Mervart, 2013), (Rákosník, 2014) či (Suk, 2016). Ke konceptu VTR byl dobově skeptický K. Kosík, který VTR označil za „*mystifikaci, která zakrývá skutečné problémy moderní vědy, moderní techniky a moderní (socialistické) revoluce*“ (Kosík, 1968, s. 3). In (Kolman, 2005) je *Civilizaci na rozcestí* oceňována coby „*pozoruhodný materiál*“, ale za její hlavní nedostatek je označeno líčení VTR jako všeléku, resp. vize, že VTR má „*jaksi automaticky*“ vést ke komunismu (tamtéž, s. 318). P. Machonin a B. Jungmann pojetí VTR kritizovali ze sociologických pozic. Vytýkáno Richtovi bylo nedostatečné zohlednění sociální stratifikace, skupinových zájmů či to, že operuje s ideologickými postuláty o budoucím vytváření souhrnné dělnické třídy bez adekvátní verifikace – srov. (Machonin, Jungmann, 1968).

⁴⁴ Termín VTR Richta nevymýšlí, má být dílem J. D. Bernala (1901–1971). Irsko-britský fyzik, sociolog a historik vědy byl i levicovým aktivistou. Formuluje koncept pěti epoch: říční zemědělská kultura, staré Řecko, období 16. a 17. století v Evropě, průmyslová revoluce v Anglii a VTR po II. světové válce. Srov. (Bernal, 1939, 1958, 1960 – práce uváděné v seznamu literatury in Richta a kol., 1966). K termínu VTR se má vázat dílo (Bernal, 1957), s připomenutím Bernalových návrhů na organizaci vědy se vzorem v organizaci vědy v SSSR (včetně Bernalova termínu „*strategie rozvoje vědy*“). Kategorie VTR byla použita již v sovětských stranických dokumentech po smrti Stalina, např. v projevu N. A. Bulganina ze 4. 7. 1955 – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 22, 67). Richta uvádí, že na Západě byl místo VTR používán termín kybernetická revoluce (Richta, 1966, s. 149). O kybernetické revoluci se mluví také dnes, a to v kontextu technologií 4.0.

⁴⁵ Jde o kategorii používanou nejen marxisty. Označuje nové procesy vývoje vztahů mezi vědou, technikou, resp. výrobou a společností. Tyto se objevují cca v polovině 20. století se zprůměrněním vědeckých i technických poznatků. Za klíčový znak VTR bývá uváděna její univerzálnost, kdy se mění celá společnost. (Purš, 1973) rozlišuje: 1) revoluci průmyslovou (od 80. let 18. století do konce 19. století, s centrem v Anglii); 2. revoluci technickovědeckou (od 19. století do II. světové války, s centrem v Německu a v USA); 3. VTR (startující po II. světové válce, ovšem s návazností i na objevy z přelomu 19. století). K chronologii zmíněných revolucí – i s využitím odkazu Richty či F. Valenty – srov. (Sirůček, 2017a,b, 2019c, 2020).

⁴⁶ Což formuluje – v návaznosti na *Rukopisy „Grundrisse“* (Marx, 1971) – již dříve (Richta, 1963a). Tato teze se později stává terčem kritik. Ransdorf říká: „*Kdysi akademik Radova Richta našel v „Grundrissech“ tolikrát diskutované pasáže o tom, že se věda změní v bezprostřední výrobní sílu. Mělo by se správně říkat produktivní sílu, neboť „production“ není totéž co výroba, produkce zahrnuje i duchovní produkci, dá se říci i kulturu atd.*“ (Vacek, 2019, s. 103). In (Ransdorf, 1996) je zdůrazňováno, že bezprostřednost působení vědy může vzniknout jen na základě univerzálního zprostředkování – srov. (Formánek, 1997) a (Dinuš et al., 2019).

představovat investice do lidského kapitálu, do vědy, vzdělávání a kvalifikace.⁴⁷ Čím více lidských sil VTR uvolní z mechanické práce, tím více je možné nasměřovat tyto zdroje do dalšího rozvoje socialistické ekonomiky. A neboť se má jednat o práci tvůrčí, má se tím zvýšit i celkové sebenaplnění lidských bytostí v duchu humanistických hodnot.⁴⁸ *Civilizace na rozcestí* usiluje o komplexní pohled na společenské změny spojené s VTR, která přináší proměny způsobu výroby, charakteru práce, nové trendy rozvoje kvalifikační a vzdělanostní struktury, a snaží se zachytit vliv těchto změn na společenské vztahy a životní styl, včetně volného času. Jeho význam má v kontextu VTR přinášející novou civilizaci růst, přičemž se stává cílem rozvoj člověka sám o sobě.⁴⁹

Část textu (Richta a kol., 1966) hodnotí vliv VTR na lidský život ve sférách jako životní prostředí, organizace práce, životní styl, vztah k přírodě, zdraví atd.⁵⁰ Uskutečňování VTR autoři vnímají jako ústřední linii otevřeného soutěžení mezi kapitalismem a socialismem. Proto obsahuje i doporučení, jak zvýšit výkon československého hospodářství, aby dostalo historickému úkolu v této soutěži. V podmínkách VTR nelze setrvačně aplikovat růstová schémata z období industrializace. Efektivní růst má být stále méně spojen se zvyšováním počtu pracovníků a průmyslových objektů. Jako nová základní růstová relace (pro růst intenzivní) platí předstih vědy před technikou a techniky před průmyslem. Především je doporučováno opuštění extenzivního modelu růstu a investice do vzdělání, vědy a techniky. Dále zvýšení příjmové diference, uvolnění prostoru pro iniciativy socialistické inteligence a nahrazení „byrokraticko-

⁴⁷ (Ekonomická encyklopedie 2, 1984) formuluje – ovšem pouze v rovině proklamací a stranických frází – aspekty přeměny vědy v hlavní výrobní sílu za VTR na nové úrovni a nové kvalitě. Věda má začínat výrobu věst, má růst role vědy v tvorbě výrobních záměrů, má se měnit forma spojení vědy s výrobou aj. (tamtéž, s. 602). Cit. encyklopedie přitom jméno Richty neuvádí. Srov. k reformám navrhovaným (Formánek, 1997) vs. k opatřením realizovaným, včetně zdokonalování plánovitého řízení jako nezbytného předpokladu intenzivního rozvoje, s novou úlohu vědy a techniky jako jeho základem, in (Barvík, Komárek, 1976).

⁴⁸ Srov. rozhovor R. Richty in (Kotek, 1967). Richta zde odmítá, že by ho výzkumy VTR vzdálily od jeho původního tématu, kterým byl humanismus, kde se zabýval i postavením člověka v moderní civilizaci – srov. (Richta, 1963a,b). Richta říká: „Spíše naopak. Vtip je v tom, že každá výrobní síla má svou zvláštní společenskou a lidskou charakteristiku, vyžaduje jiné ekonomické a sociální normy, vtiskuje vývoji jiné zákonitosti a metriku a klade na život jiné nároky“ (Kotek, 1967, cit. dle Dinuš et al., 2019, s. 226). A zdůrazňuje roli vědy, „která se dnes stává základním zdrojem civilizačního pokroku“ a která má „jako výrobní síla jiné „lidské parametry“ ...“ (tamtéž). „Každá její krok závisí bezprostředně na rozvoji lidských sil – a na druhé straně jej zároveň vyvolává a nárokuje. Čím více se civilizace opírá o vědu, tím většího významu nabývá lidská dovednost, um, schopnost, tvárnost, prostě – všestranný rozvoj člověka“ (dtto).

⁴⁹ Masová účast na VTR má být možná pouze v případech, že množství disponibilního času (část volného času věnovaný rozvoji člověka) dosáhne hranice cca 30 hodin týdně. Což je – podle odhadů – cca šestkrát více nežli v podmínkách Československa 60. let. Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 99-100. ISBN nemá). Srov. úvahy o společnosti volného času in (Švigová, 1967) či zdůrazňování, že volný čas je nezbytnou složku vývoje jednotlivce i společnosti in (Švigová, 1982).

⁵⁰ Srov. pasáže *Čas k dispozici člověku, Kultura práce, Tvorba životního prostředí* či *Technika tělesné a duševní zdraví člověka* v první a druhé kapitole třetího oddílu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

direktivního“ systému podnikového řízení systémem pružnějším a racionálním.⁵¹ Na návrhy Richtova týmu ohledně změny v řízení společnosti a ekonomiky vedení strany a státu však nebralo přílišný zřetel. Někdy spíše Richtovým slovníkem⁵² (a jeho vědeckou autoritou) naopak přikrývalo stávající direktivně-administrativní metody řízení.

Vnímání a hodnocení legendární práce *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966), obdobně jako aktivit samotného R. Richty, zůstávají dodnes značně rozdílné. Včetně interpretací jednostranně vyzdvihujících procesy tzv. Pražského jara na straně jedné a na straně druhé pouze odsuzující naprosto všechno v době tzv. normalizace. Z „osmašedesátnických“ řad (a jejich nekriticky oslavných interpretací) tak zaznívá i vyzdvihování Richtova týmu nejenom za zkoumání např. proměn povahy práce v souvislosti s rozvojem technologií (např. v podobě náhrady práce fyzické prací duševní), nýbrž především za důraz na širší emancipační úvahy o reformě celé společnosti. I. Luluha tvrdí, že závěry kolektivu Richty výrazně ovlivnily reformátory KSČ v roce 1968 a „*bolí východiskom obrodného procesu, ktorý sa nie celkom presne charakterizuje ako „Pražská jar“, pretože to bola česká a slovenská jar, v ktorej dominovala osobnosť A. Dubčeka ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 16).⁵³ Směrem ale k čemu? (Ke „*kapitalistickému socialismu*“?).

Mnohé z impulzů Richtova týmu, které mělo přinášet radikální promýšlení budoucnosti v duchu začínající kybernetizace a automatizace,⁵⁴ měly být po roce 1968 odsunuty nebo se ve ztupené podobě měly přizpůsobit tzv. normalizaci. V tomto pohledu tudíž měly být původní ideje socialistické VTR zcela pohřbeny pod „*normalizační doktrínou*“.⁵⁵ A celý koncept VTR měl být v 70. letech 20. století kriticky přehodnocen, a to i samotným R. Richtou.⁵⁶

⁵¹ V tomto studii do jisté míry navazovala na paralelní práci mezioborových týmů pro ekonomickou reformu (O. Šik) a studium sociální struktury (P. Machonin). Navrhovaná opatření se však zcela nepřekrývala. Richtův tým navrhoval méně radikální změny v sociální struktuře – srov. (Hoppe, 2015).

⁵² Srov. zdůrazňování významu VTR pro intenzivní typ rozvoje in (Barvík, Komárek, 1976), kde přitom jakákoli zmínka o R. Richtovi chybí. „*Přeměna vědy v bezprostřední výrobní sílu a nástup novodobého procesu vědeckotechnické revoluce – to jsou podle našeho názoru základní skutečnosti a předpoklady k postupnému, stále širšímu a následně plnému rozvinutí intenzivního rozvoje ekonomiky*“ (tamtéž, s. 43).

⁵³ Srov. (Skilling Gordon, 1976), (Wessel Schulze, 2018), resp. (Mervart, 2013) či (Pecka, 2011).

⁵⁴ In (Doležalová, 2018) se objevuje tvrzení, že až M. Toms překonal tradiční marxisticko-leninský postoj k vědecko-technickému pokroku jako exogennímu faktoru hospodářského růstu, kdy se vědecký pokrok měl přizpůsobovat potřebám socialistické ekonomiky. Toms naopak měl odstraňování rozdílů mezi výrobní a nevyrobní sférou, růst vzdělanosti, kvalifikace i rozvoj informatizace a kybernetizace apod. považovat za fenomény, které činí z vědy vnitřní faktor růstu a pokoušel se vyvinout metodu měření efektů na ekonomický rozvoj. Srov. (Toms, 1981), (Toms, Hájek, 1966).

⁵⁵ Za tzv. normalizace měl být politickým rozhodnutím původní koncept VTR opuštěn a z reformy sešlo. Tyto měly v sovětské interpretaci představovat „*československý virus*“, který bylo třeba zneškodnit.

⁵⁶ L. Hohoš uvádí, že v prvních verzích studií byly překročeny „*ideologické limity ortodoxního marxismu*“, kdy hlavním problémem mělo být postavení dělnické třídy, o které se opírala doktrína o vedoucí úloze

Inspirace a výzvy tvůrčího marxisty

R. Richty

Richtu lze řadit mezi významné české marxistické vědce, kteří zaznamenali větší mezinárodní ohlas i věhlas. Usiloval o tvůrčí rozpracování Marxova díla.⁵⁷ Richtova teorie „zachycuje ... všechny společensky a civilizačně růstové a rozvojové faktory, v závislosti na potřebách a vývojových proměnách člověka a lidské společnosti tak, jak se je pokouší řešit lidé současné epochy. Socialismus chápal Richta jako jedinečnou dějinnou příležitost lidstva cílevědomě realizovat objektivní tendence obsažené v rozvoji celé sféry výrobních sil, technických i lidských, v nichž obrovským způsobem narůstá význam lidského subjektu, jeho kvality a jeho uvědomění. Socialismus je mu osudově neoddělitelný od své humanistické podstaty a tvořivých sil člověka: ...“ (Smíšek, 1997, s. 27-28).⁵⁸ Celé Richtovo dílo a odkaz zůstává silně inspirativní dodnes – a to v mnoha ohledech.⁵⁹

Oceňováno bývá, že R. Richta sledoval nejen výsledné tvary Marxových idejí, nýbrž i Marxovu cestu, která byla cestou revoluční kritiky a praxe.⁶⁰ Spolu se širším kolektivem Richta rozpracoval hypotézu ohledně propojení změn v základech civilizace se změnami

komunistické strany – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 62-63). Sebekritický Richtův postoj má být patrný např. in (Filipec, Richta, 1971 – in Dinuš et al., 2019 uváděno jako Filipec, Richta, 1972).

⁵⁷ „... někteří chtěli oslabit význam jeho práce tím, že odkazovali na Bernalovo dílo a Richtovu poplatnost k němu. V takových případech se Richta nehájil nijak, odporovalo to jeho povaze: ale skutečnost je, že Bernal byl jedním z pramenů, s kterými pracoval, ale pokud někoho plně využil a rozvinul, byl to Marx. Pro naši generaci uhájil souvislost mezi Marxem mladým (oficiálně ani k Marxovi nepřirazeným) a Marxem starým. Marxem Kapitálu a Marxem Grundrissů, a rozvinul je“ (Smíšek, 1997, s. 27). M. Formánek dodává: „Richta významně napomohl vyrovnávat se s myšlenkovým bohatstvím marxismu, skutečně porozumět jeho totální, vnitřně konzistentní kritice. Otázky seberealizace člověka nepovažoval za epizodu z Marxova mládí, stejně jako pozdější Marxův vývoj nechápal jako ústupek organizaci, hnutí. Cenil si jeho vědeckého přístupu, metody, cesty, ale také schopnosti jít po této cestě, po cestě revoluce“ (Formánek, 1999, s. 14).

⁵⁸ Smíšek pokračuje: „člověk vystupuje ze svého původního naturálního světa a přírody člověkem stvořené, a nejen socialistické výrobní síly, ale celek civilizačních výrobních sil k tomu pracuje: na socialismu záleží, jak vědomě, cíleně, demokraticky a humanisticky bude tento proces směřující ke komunistické společnosti probíhat. Jestliže tehdy staví před levicové síly ... země i světa nové programové postuláty, pak jejich platnost došlo právě proto, že byrokratický socialismus nebyl schopen přijmout tuto výzvu – ne Richtovu, ale výzvu a šanci doby, Richtou „pouze“ přesně identifikovanou a formulovanou“ (Smíšek, 1997, s. 28).

⁵⁹ Např. ohledně rozpracování Marxových úvah o volném čase s odvoláním na *Grundrisse*. Anebo Marxův text *Fragment o strojích*, popisující hypotetický scénář dynamiky překonání kapitalismu působením vnitřního rozporu, kdy se s rozvojem automatizovaného průmyslu stává hlavní produktivní silou „všeobecný intelekt“. Což bývá interpretováno i jako předobraz postindustriální či informační společnosti i digitální revoluce – srov. (Richta a kol., 1966), resp. (Jurásek et al., 2016), (Valenčík, Wawrosz, 2019).

⁶⁰ Srov. (Formánek, 1997, 1999).

v postavení člověka. Vědecky zkoumal převraty ve sféře výrobních sil v jejich společenských a lidských souvislostech, které byly umožněny přechodem od průmyslové revoluce k VTR. VTR vnitřní logikou Richta spojoval s přípravou a zrodem socialismu a komunismu. Což se ukázalo významné i pro osud tzv. reálného socialismu.⁶¹ Marxova metodologie, přesahující industriální éru, je patrná též v širším a historickém vnímání výrobních sil,⁶² v pojetí vztahu objektu a subjektu ve společenské praxi a pojetí sebeutváření společenského člověka.⁶³ Richta dospívá k ekonomice společenské práce, která se měla stát typickou pro socialismus. Na základě Marxových východisek dokázal zaznamenat „uzlovou čáru růstu“, za kterou se měly převracet základní vazby a proporce civilizačního vývoje, především postavení člověka. I zde Richta varuje, že socialismus otevírá nepřehledné možnosti, ovšem prochází současně i největší dějinnou zkouškou.

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) přináší četné myšlenky, které byly ve své době naprosto přelomové. Co je vlastně míněno oním civilizačním „rozcestím“? Rozcestí se týkalo možnosti dalšího zabezpečení rozvoje výrobních sil harmonickým způsobem, včetně rozvoje jejich nejdůležitější složky – člověka, jeho schopností a duševního života.⁶⁴ Richta (a jeho pracovní tým) v 60. letech 20. století varují, že všechny hospodářské potíže, disproporce i nemožnost dalších industrializačních postupů signalizují aktuální přítomnost „uzlové čáry“ moderní civilizace.⁶⁵ Za touto hranicí již další rozvoj výrobních sil není zvládnutelný dosavadními způsoby, nýbrž pouze

⁶¹ Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 10. ISBN nemá).

⁶² „Výrobní síly nelze ... dnes chápat v onom úzkém a nehistorickém schématu, které se ustálilo pod dojmem industrializace (a odpovídalo zhruba těmto podmínkám) – totiž pouze jako souhrn pracovních prostředků a pracovních sil ale v širokém Marxově smyslu, jakožto souhrn výrobních sil lidského života – tedy včetně společenské kombinace a vědy, tvůrčích schopností člověka i osvojení přírodních sil“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 10. ISBN nemá).

⁶³ Richta uvažoval v duchu Marxových východisek o předpokladech pohybu na straně objektu i subjektu, o přeměně produkce bohatství v tvorbu, odhalování a uspokojování lidských potřeb a sil, o nové, vyšší subjektivitě založené na společenském rozvoji člověka – srov. (Richtův úvod in Marx, 1971, s. 20-22).

⁶⁴ „Systémový názor“ v *Civilizaci na rozcestí* se opírá o ideu Marxe (z roku 1857), že úspora pracovní doby se rovná růstu volného času, tj. času pro plný rozvoj individua. Tento zase působí zpětně na produktivní sílu práce jako klíčová složka. Srov. (Marx, 1971). In (Vaško, 2001, s. 7) je uvedené (tj. „růst volného času = čas pro plný rozvoj individua“) nazýváno „Marxovou rovnicí“ a nahlíženo jako podmínka pro volbu jedné větve „rozcestí“. Vaško se ptá, zda stávající civilizace umožňuje naplnění rovnice. Za druhou větev „rozcestí“ označuje přenechání vývoje samospádu cílům kapitálu, řízeného maximalizací zisku, bez ohledu na společenské důsledky. Vaško konstatuje: „Je mnoho indikací, že lidstvo si vybralo tuto větev“ (dtto).

⁶⁵ „Uzlová čára růstu“ („Turning Point of Growth“) je pojmenování subkapitoly třetí kapitoly prvního oddílu textu (Richta a kol., 1966). „Ekonomické potíže posledních let, disproporce atd., jsou ve své hlubší podstatě pravděpodobně příznakem nemožnosti setrvačného zachování proporcí; tedy přítomnosti právě takové uzlové čáry, za níž už vývin výrobních sil nemůže být zvládnut dosavadními způsoby, ale jen přechodem k vědeckotechnické revoluci“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 53. ISBN nemá). Richta zaznamenává obrat, „uzlovou čáru růstu“, za kterou se mají převracet základní vazby a proporce civilizačního vývoje, zejména postavení člověka. Ukazuje, jak VTR svou vnitřní logikou souvisí s řešením problémů civilizace na rozcestí a jaká se naskýtají východiska – srov. (Formánek, 1997, 1999).

přechodem k VTR.⁶⁶ T. Vaško zde konstatuje: „Ukazuje se, že pokud civilizace má zvolit na rozcestí správný směr, musí dojít k systémovým změnám“ (Vaško, 2001, s. 7).⁶⁷

Některé interpretace zdůrazňují, že právě tím Richta prorocky postihuje hlubinnou podstatu systémových problémů tzv. reálného socialismu (resp. protosocialismu).⁶⁸ Fundamentálních problémů, které později ústí v jeho krach, rozpad a demontáž. Podle Richty může být kapitalismus totiž překonán pouze na „půdě výrobního pokroku“, a že se „přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 41. ISBN nemá).⁶⁹ Což tzv. reálný socialismus však nedokázal, a to z důvodů subjektivních i objektivních. Uvedená Richtova slova jsou přitom aktuální taktéž pro současnost, tváří v tvář technologiím 4.0, pro které může kapitalistický rámec být již příliš úzký. Ovšem dnes, na rozdíl od Richtovy doby, přitom neexistuje protitlak světového socialistického společenství, s výjimkou specifické Číny.

Významným stále zůstává varování ohledně nebezpečnosti ignorování vývojových trendů. I toho, že nalezení správného směru na civilizačním „rozcestí“ vyžaduje systémové změny. Z díla Richty plyne, že pro systémovou změnu je nutné změnit lidi i vztahy mezi nimi. Podle Richty se člověk se změní, pokud volný čas využije k svému rozvoji. Chtějí a mohou toto však postmoderní lidé 21. věku, resp. tzv. noví „eurolidé“?⁷⁰

⁶⁶ Richtův tým reaguje na krizi industrialismu (s důrazem na rozvoj těžkého průmyslu), která se projevila problémy po dokončení úspěšné socialistické industrializace. Koncept VTR byl socialistickou reakcí na výzvy, které na Západě reflektuje např. teorie postindustriální společnosti nebo informační revoluce.

⁶⁷ Vaško odkazuje na (Richta a kol., 1966) a na teze k zamýšlenému dílu *Obrysy nové civilizace*. Richta v „tezích poznamenal, že „přechod k socialismu je svou podstatou přeměnou práce ve formu všeobecného rozvoje člověka a ne jen jiné rozdělování, ale jiné výrobní vztahy všeobecné vzájemné spolupráce a potom vzájemného rozvoje a tyto jiné vztahy se projevují reálně právě v tom, že člověk svým činným sebeuplatněním v práci (stejně jako mimo ní) dosahuje svého rozvoje... pokud socialismus nedá milionům lidí jiný způsob svého činného sebeuplatnění jakožto společenských bytostí i jako rozvíjejících se bytostí, nebude moci přesvědčivě zvítězit“. Pro Richtu podmínkou vítězství socialismu bylo nejen jiné rozdělování, ale také a to hlavně – jiný proces tvorby bohatství. „Civilizace“ přitom velmi názorně, ovšem v míře, kterou poměry dovolovaly, upozorňovala na nedostatky a ignorování vývojových trendů v socialistických zemích. Jeho varování z jara 1983 se po 17 letech ukázalo jako oprávněné“ (Vaško, 2001, s. 7).

⁶⁸ Srov. (Heller, Neužil a kol., 2007), (Heller, Neužil a kol., 2011) nebo (Ransdorf, 1996).

⁶⁹ „Rozhodující zápas o komunismus ve světovém měřítku se nyní svádí na půdě výrobního, technického, vědeckého pokroku. Na tomto poli nyní „jde o všechno“. Kapitalismus může být překonán jen tím, že bude donucen maximálně uplatnit to, co tvořilo nejsilnější stránku průmyslové civilizace a oč ještě dnes – a to hlavně – opírá svou pozici, tj. výrobní pokrok, a že se přitom ukáže neschopným uskutečnit toto progresivní lidské dílo“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 41. ISBN nemá).

⁷⁰ Což je otázka, klíčová též z hlediska úvah o tzv. 4IR, jejíž procesy se reálně odehrávají v kapitalistických mantinelech a podle drsných, kapitalistických pravidel. Na což se často, a rádo, zapomíná. Richtu by měli důkladně promyslet ti, co naivně sní o nádherném nicnedělání milionů lidí bez práce, kteří za nic dostávají základní nepodmíněný příjem. Atomizovaných digitálních dementů, kteří všechno sdílejí a jsou bytostně přesvědčeni, že mají automaticky nárok na všechno. Bezpracné a ihned. Včetně práva „ubavit se“ až k smrti – blíže viz (Sirůček, 2017a, b, 2019a,b, 2020). Tyto anticivilizační dystopie, včetně konceptů antipráce,

Existují přitom i další interpretace civilizačního „rozcestí“.⁷¹ Richtovy studie mají být socialistickým odrazem hluboké a mnohorozměrné krize, včetně krize existenciální, do které měla zabřednout celá industriální civilizace.⁷² Tuto krizi manifestuje civilizační kvas 60. let, a to na Východě i Západě. Mnozí intelektuálové a odborníci nejrůznějších vědních disciplín právě v 60. letech 20. století hledají možnosti, kterak krizi řešit a vykreslují představy a vize ideální společnosti postindustriálního apod. typu.⁷³

Dílo Richty a jeho týmu lze označit také za předchůdce Římského klubu a jeho varovných prognóz.⁷⁴ *Civilizaci na rozcestí* přitom bývá někdy vytýkáno, že explicitně neuvažuje o mezích růstu, např. v podobě vyčerpání přírodních zdrojů.⁷⁵ Richta ale stále dokonalejší uspokojování lidských potřeb nespojuje automaticky se stále větší a větší spotřebou přírodních aj. zdrojů. Různě interpretováno může být i vnímání „*imperativu růstu*“ – v kontextu toho, že tradiční průmyslový růst měl narazit na strop.⁷⁶ Zejména některé z prvních zpráv Římského klubu ústí ve volání po zastavení růstu, po růstu omezeném, někdy i záporném. Což však není totéž, co Richtovy náměty o „*optimalizaci růstu*“ v duchu ekonomie času.⁷⁷ Která měla poskytnout první skutečně vědecký obraz efektivnosti. V pojetí daleko širším a s klíčovým důrazem na subjektivitu.⁷⁸ Na

resp. „*kapitalistického komunismu*“ (ovšem při zachování „*nedotknutelného*“ soukromého vlastnictví, trhů či peněz), přitom s *Civilizací na rozcestí*, ani s R. Richtou, nemají společného nic. Spíše právě naopak.

⁷¹ Sousedství civilizace na rozcestí též nebývá používáno vždy v souvislosti s R. Richtou. Srov. (Shkliarevsky, 2017) – v jeho textu *The Civilization at a Crossroads* není v seznamu pramenů ani zmínka o Richtovi.

⁷² Richtova teorie VTR bývá interpretována také jako cesta z krize socialistických hodnot. Srov. (Richta a kol., 1966) či (Richta, Levčík, 1967). Richta a jeho kolegové si měli být vědomi, že se československá společnost nevyvíjí podle původních představ a zaostává za Západem. Procesy VTR, včetně nárůstu role vědy, a souvisejících proměn výrobních sil i postavení člověka mají vyžadovat také rozvoj socialistických institucí, které mají proměnit socialistický životní styl, včetně hodnot. VTR se má postupně vynořovat na povrch každodenního života, i přesto, že realita má stále být ovlivňována tradiční industrializací a jejími hodnotami, které jsou společnosti vštěpovány dlouhou dobu. Richta – v technooptimistickém duchu – apeluje na rozvoj techniky, která má být „*budoucností sama o sobě*“, neboť má člověka osvobodit. Nelze zapomenout, že i podle Richty musí být rozvoj výrobních sil doprovázen rozvojem výrobních vztahů, s adekvátními proměnami vlastnictví, institucí, a také i hodnot. K čemuž ovšem nedošlo. A to ani na Západě.

⁷³ S odkazy na desítky teorií transformace kapitalismu, na frankfurtskou školu (včetně E. Fromma) etc. etc.

⁷⁴ K Římskému klubu srov. (Klinec, 2012).

⁷⁵ Jako např. první zpráva Římského klubu *Limity růstu* (Meadowsová et al., 1972). Tomuto „*kultovnímu*“ bestselleru bývá vytýkána chybná metodologie a záměrná katastrofičnost. I jeho stoupenci upozorňují, že jde spíše o varovné memento nežli o praktický návod k jednání. Po dvaceti letech autoři dokladují, že lidstvo – v důsledku vědomé činnosti – již některé přirozené hranice vývoje mělo překročit (*Překročení mezí* in Meadowsová et al., 1992). Mementem knihy zůstává apel na to, že perspektivy má pouze společnost směřující k trvalé udržitelnosti. S čím souvisí stěžejní otázka (ne)udržitelnosti kapitalismu.

⁷⁶ Srov. např. pasáž „*Imperativ růstu*“ a *dvě světové soustavy* in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

⁷⁷ Srov. paragraf *Parametry a měřítko ekonomie času* in *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).

⁷⁸ Richta podstatu VTR ztotožňuje „*s procesem reálného formování subjektivního činitele, společnosti a člověka, kteří jejím prostřednictvím dostávají do rukou tvorbu výrobních sil lidského života, tedy samo východisko zásadních historických proměn*“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 142. ISBN nemá).

samotného člověka, na nový prostor pro jeho všestranný rozvoj. Richta celý život usiloval o překonání degradace člověka ve smyslu odcizené výrobní síly.⁷⁹

K inspiracím odkazu R. Richty náleží též úvahy o nutnosti řízení civilizačních procesů, včetně vědeckého plánování a řízení vědeckotechnického pokroku. Stále patrnější je, že adekvátní reakce na soudobé společenské výzvy vyžadují nejenom smělé vize, nýbrž i promyšlenou a vědecky podloženou politiku. Nezbytné proto je odtabuizování kategorie plánování, a to zdaleka nejenom např. v duchu konceptu pólů rozvoje nebo pomocného plánování indikativního. Reinkarnace celospolečenského plánování, včetně usměrňování a kontroly vědeckotechnického pokroku, není žádným ekonomickým romantismem, nýbrž systémovou nezbytností přežití civilizace i člověka samotného.

In (Richta, Levčík, 1967) se autoři shodují na vizích budoucnosti podporovaných rozvojem techniky, vlivem které má být společnost lépe kontrolovatelná a vývoj lépe plánovatelný. V kontextu cílevědomého řízení civilizačních procesů a dlouhodobého perspektivního plánování, a to s využitím vědeckých poznatků a nástrojů. Socialismus je nezbytné posunout dále za pomoci moderní vědy, mající obrovskou moc. Nové technologie je přitom nutné mít pod kontrolou, aby se nemohly otočit směrem proto lidstvu. Vývoj i vědy a techniky tudíž musí být pod kontrolou člověka. Nezbytné je proto cílevědomé společenské řízení civilizačních procesů. Které mají, podle Richty a jeho spolupracovníků, v podmínkách VTR otevřít a zajistit cestu „*lidské variantě technické civilizace*“. Přičemž musí dojít k podstatné změně v postavení člověka v rámci výrobních sil, neboť právě rozvoj těchto sil je důležitou podmínkou civilizačního pokroku. Zmíněné procesy současně vyžadují adekvátní rozvoj socialistických institucí, které promění i socialistický životní styl. Zopakujme, že o novém typu civilizačních procesů

⁷⁹ S tzv. lidským faktorem, jako jedním z dobových šlágrů, cca o dvě dekády později operuje gorbačovská „*perestrojka-katastrojka*“. Z jejích dopadů však Richtu (ani jeho tým) obviňovat nelze. Dnes je oblíbený termín lidské zdroje s chápáním vzdělávání ve smyslu přípravy lidí pro trhy práce v kontextu vzdělání 4.0. Cílem by však měl být všestranný rozvoj osobnosti, nikoli flexibilní připravenost zaměstnanců na jejich vytěžování v situaci permanentních nejistot a podle momentálních rozmarů kapitalistických trhů.

v podmínkách nastupující VTR pojednává *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966).⁸⁰ Včetně zdůrazňování role techniky a technologií, které mají člověka osvobodit.⁸¹

Přes dobová omezení,⁸² Richtova teorie VTR zahrnuje většinu společenských a civilizačních růstových, resp. rozvojových faktorů. A to v závislosti na lidských potřebách a vývojových proměnách člověka a společnosti. Za připomenutí stojí pokus o obnovení „skutečně avantgardní role“ komunistické strany.⁸³ Který má být podmíněn tím, že se komunistická strana vědomě postaví do čela procesů VTR (v západní terminologii přechodu od industriální k postindustriální společnosti). Včetně toho, že se „investice do rozvoje člověka“ dostávají „do středu politiky“.⁸⁴ Rozvoj predikované nové společnosti má záviset na „rozvoji člověka jakožto sebeúčelu“,⁸⁵ neboť VTR totiž „... posunuje kulturu, která dosud provázela život spíše po okrajích, přímo do jeho středu ...“.⁸⁶ R. Richta pokračuje: „Uvolňováním zdrojů tvůrčích lidských sil nad míru, obvyklou v kapitalismu ... se odlišuje běh vědeckotechnické revoluce na půdě socialismu“.⁸⁷

⁸⁰ Srov. úvodní slova prvního oddílu *Civilizace na rozcestí*: „Hloubka, rychlost a rozsah výrobních převratů, technických novot a vědeckých objevů ve světě nasvědčuje tomu, že se v současné době dostávají do pohybu procesy, které od základu mění tradiční strukturu výrobních sil společnosti, materiální základnu lidského života a daleko přesahují hranice dosavadních výbojů civilizace vůbec“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 15. ISBN nemá).

⁸¹ „Čím víc člověk přestává dělat to, co za sebe může nechat dělat své výtvořitel, tím víc se mu otevírají prostory, které by pro něj byly vůbec nedostupné bez základny jeho vlastního díla“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 20. ISBN nemá).

⁸² Např. terminologická ve sféře informatiky. In (Richta a kol., 1966) se jasně promítá i bipolární situace.

⁸³ Zde s využitím (Bělohradský, 2014).

⁸⁴ „Pod určitou hranicí civilizačního vývoje znamenal přesun materiálových a časových rezerv k „investicím do člověka“ spíše ztrátu, neboť vynaložené prostředky buď nezpůsobily podstatné rozmnožení tvůrčích sil lidí (protože je pohltily neuspokojené reprodukční potřeby a starosti), anebo vzestup tvořivých sil člověka zůstával svým vlivem na produktivní síly pod úrovní prostého rozšiřování produkce. Nad určitou hranicí se však situace obrací: otevírá se možnost účinné tvorby a společenského zužitkování vzestupu lidských schopností a s ní i mimořádná nadějnost „vkladů do člověka“; takže naopak každé opomenutí v uvolňování tvořivých sil člověka se stává hospodářsky škodlivé“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 90. ISBN nemá). Richta dokonce spatřuje nutnost stálého „předstihu všeobecného lidského rozvoje před valícím se proudem hmotné techniky“ v technicky vyspělé společnosti (tamtéž, s. 91).

⁸⁵ „Úměrně pokrokům vědeckotechnické revoluce vchází rozvoj člověka jako nedílná součást a samostatný faktor do růstu materiálních výrobních sil. Jeho zvláštní pronikavost proti dřívějším parametrům záleží v tom, že sdílí charakteristiku vědy: čím větších rozměrů nabývají lidské síly jako produkovaný efekt, tím mohutněji působí jako produkující příčina. Tímto zprostředkováním (pomocí jeho vlastního díla) rýsuje se pro vyspělou technickou civilizaci existenční oprávnění předstihu, nutnost primátu kultivace lidských sil, rozvoje člověka jakožto sebeúčelu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 90. ISBN nemá).

⁸⁶ „Rozumíme-li pod kulturou podle dávného Kantova výroku kultivaci lidských schopností a sil, splývá v tomto smyslu vědeckotechnická revoluce s největší kulturní revolucí dosavadních dějin, protože posunuje kulturu, která dosud provázela život spíše po okrajích, přímo do jeho středu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 91. ISBN nemá).

⁸⁷ „Právě v této dimenzi vědeckotechnické revoluce – totiž ve vyšším stupni kultivace tvůrčích sil a talentů pracujících, jichž zatím jen nepatrná část dochází uplatnění – je nakonec ukryta jediná reálná možnost předstihu kapitalismu; za předpokladu, že k ní socialismus cílevědomě soustředí technickou orientaci, strukturu zájmů, racionální celospolečenskou organizaci výroby a spotřeby, podněty činnorodé aktivity atd.“

Jednu z klíčových inspirací Richtova díla představuje důraz na sféry vědy a výzkumu, které jsou standardní ekonomii dnes považovány za klíčový zdroj růstu. S čímž souvisí i odpověď na otázku, zda lze vědu a výzkum přenechat pouze trhům? Z uvedeného plyne akcent na vzdělanost a roli lidského faktoru, a tedy i na důležitost investic tímto směrem. Richta je jedním z prvních teoretiků, zdůrazňujícím, že vědění a všestranný rozvoj člověka se stává ekonomickým faktorem. V tomto smyslu již v 60. letech načrtává základní rysy tzv. společnosti vědění.⁸⁸ Richtovu koncepci VTR je ovšem nutné pojímat komplexněji, kdy nejde o pouhou socialistickou variantu Bellovy vize postindustriální společnosti vědění.⁸⁹ Na straně druhé lze kriticky nahlížet na jednostranný optimismus, a téměř až bezrozporný vliv VTR na vzdělanost ve vizích samotného R. Richty.⁹⁰

Připomeňme další výhrady ke koncepci R. Richty. V jeho přístupu měla být „zřetelně obcházena problematika vývoje výrobních vztahů (řešení otázky vztahu mezi úlohou státu a trhu). S trochou zjednodušení lze říci, že jeho dílo bylo v dané době odpovědí na otázku, jak využít vědu a techniku (nikoli ve smyslu pasivního konzumenství, ale ve smyslu rozvoje produktivních sil člověka), nedávalo však odpověď, jak překonat bariéry, na které prosazování vědy a techniky v praxi naráželo. Jako takové pak zapadalo do širšího proudu tehdy moderních konvergenčních představ“ (Valenčík, 1999, s. 21).⁹¹ Richtovi bývá vyčítán i přílišný technokratismus, který je stavěn do protikladu k „antropologickému obratu“ ve filozofii i marxismu proběhlému taktéž během 60. let minulého století. Jiné hlasy mohou upozorňovat, a to i kriticky, na zřetelně „osvícenecké“ kořeny celého konceptu VTR.⁹²

Uvolňování zdrojů tvůrčích lidských sil nad míru, obvyklou v kapitalismu, definuje a bude definovat zásadní krok a neklamnou známku převzetí iniciativy v soutěži; jím se – co do možností odlišuje běh vědeckotechnické revoluce na půdě socialismu“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 91-92. ISBN nemá).

⁸⁸ R. Richta byl i v tomto aspektu významně inspirován K. H. Marxem – srov. (Marx, 1971). In (Hauser, 2015) je Marxova koncepce interpretována s důrazem na rozpory, které se objevují mezi požadavkem všestranně rozvinutého člověka a kapitalistickou ekonomikou. Včetně teze, že současná tzv. společnost vědění je „společností tekutého odcizení“, v níž vědění nabývá odcizenou formu. Srov. kapitolu *Vědeckotechnická revoluce a vzdělání* v druhém oddíle in (Richta a kol., 1966).

⁸⁹ Srov. (Bělohradský, 2014), resp. (Bell, 1973).

⁹⁰ Nejenom Richty (a jeho týmu), ale i drtivě většiny teoretiků transformace kapitalismu. Včetně např. amerického futurologa, sociologa a publicisty D. Bella (1919–2011), který byl *Civilizací na rozcestí* (Richta a kol., 1966) inspirován a na Richtovy teze (např. o přednostech socialismu) odkazuje. Srov. (Bell, 1973),

⁹¹ Nicméně Valenčík oceňuje, že: „R. Richtovi šlo vždy o společnost, v níž je svobodný rozvoj každého jednotlivce podmínkou rozvoje všech, v níž svobodný rozvoj jednotlivce splývá s rozvojem produktivních sil společnosti a jako takový nachází své uplatnění. To, co v dobách Marxových bylo vzdálenou (byť i Marxem velmi přesně vytušenou) budoucností, se v dobách intenzivního vstupu vědy a techniky do výroby stávalo realitou. Schopnost organizovat týmovou práci pak R. Richtovi umožnila naplnit tento obecný koncept konkrétními daty z většiny oborů lidské činnosti“ (Valenčík, 1999, s. 21). Srov. (Jurásek, Leinweber, Valenčík, 2016), (Valenčík, Wawrosz, 2019).

⁹² Srov. text Švihlíkové in (Dinuš et al., 2019): „Vědecko-technická revoluce je tak trochu dítětem osvícenství. Nabídla ideu, že je možné dobře řídit společnost, a že právě věda nabídne odpovědi“ (tamtéž, s. 209).

In (Neužil, 2014) je *Civilizace na rozcestí* oceněna jako „sociálně filosofická a historicko-filosofická koncepce“, leč je současně konstatováno, že „je ... poplatná sociálně mytologické ideologii třídy řídicího aparátu stalinského modelu socialismu“ (tamtéž, s. 16).⁹³ Richtova koncepce měla – dle F. Neužila – VTR chápat zúženě „... pouze jako přímou a bezprostřední výrobní sílu společnosti, čímž i tyto zmiňované „společenské a lidské souvislosti“ vědeckotechnické revoluce začleňovalo pouze do struktury výrobních sil: „Civilizace na rozcestí“ nezkoumala dostatečně kriticky a hluboko výrobně vztahovou dimenzi a sociálně ekonomickou stránku těch změn, které ve výrobně silové dimenzi a výrobně technické stránce společenské dělby práce vyvolává vědeckotechnický a technologický pokrok, i když velice správně hovořila o nutnosti přechodu od extenzivního k intenzivnímu typu hospodářského rozvoje, o tom, že vědeckotechnická revoluce vyostřuje základní rozpor kapitalismu, že je nezbytné spojit vědeckotechnickou revoluci s přednostmi socialistického způsobu výroby – a její text obsahoval v tomto smyslu jasné varování. Byl to právě Radovan Richta, kdo zdůrazňoval, že je nevyhnutelné spojit vědeckotechnickou revoluci s dělnickou třídou a požadoval, aby se zvýšila přímá a bezprostřední účast dělníků na řízení a správě měst a obcí, podniků a závodů i celého státu“ (tamtéž, s. 16).⁹⁴

Mnohé inspirativní podněty dílo R. Richty přitom vnáší do aktuálních diskuzí o ekonomice a širěji společnosti 4.0 či dokonce již 5.0.⁹⁵ Jedním z nejdůležitějších je, že vědecké zkoumání procesů průmyslových či technologických apod. převratů či přímo

⁹³ „Filosofické myšlení Radovana Richty i celkový myšlenkový obsah „Civilizace na rozcestí“ byly poplatné sociálně mytologické ideologii řídicího aparátu reálného socialismu, přesněji řečeno tak zvaného „reformního křídla“ v tehdejší vedení KSČ“ (Neužil, 2014, s. 17). „„Civilizace na rozcestí“ se ani jedinou větou, ani jediným slovem nezmiňuje o základním problému systému reálného socialismu, jímž byla, jak znovu připomínáme, skutečnost, že předlistopadový systém nedokázal učinit z vlastnické role pracovníků řídicího aparátu podřízenou a dílčí, druhotnou a odvozenou součást celotřídní, nejúplněji a nejdokonaleji společenské, vlastnické subjektivity dělnické třídy, nedokázal překonat konkrétně historickou situaci, kdy výrobně technická podoba práce řídicích pracovníků byla zároveň nositelkou privilegovaného sociálně ekonomického postavení, jež bylo zájmově dvojaké a potenciálně nespolečenské a činilo z pracovníků řídicího aparátu zvláštní společenskou třídu, v jejíž vlastnické subjektivitě se rodila tendence dotvářet si celospolečensky dominující a integrující sociálně ekonomickou praxi ve formě vlastnických forem fungujících v souladu s logikou soukromokapitalistického vlastnictví“ (tamtéž).

⁹⁴ Ohledně možností, které má VTR přinášet pro rozšiřování účasti pracujících na řízení a rozhodování Neužil odkazuje na pasáže (Richta a kol., 1966), kde se hovoří o spojení dělnické třídy s vědou a významu VTR pro naplnění revoluční úlohy dělnické třídy – vybudování beztřídní společnosti. Dále odkazuje na „Dialog s Richtou a Filipcem o Civilizaci na rozcestí – Rozhovor s autory knihy „La via cecoslovacca“ (Československá cesta, což je název prvního italského vydání Civilizace na rozcestí); Rinascita č. 47, ze dne 29. listopadu 1968, str. 14-17. (Tento rozhovor vyšel v českém překladu jako Dokumentace č. 32 Mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při Filosofickém ústavu ČSAV 10. 3. 1969 v Praze“ (tamtéž, s. 66). Srov. (Heller, Neužil, 2007, 2011), (Neužil, 2017).

⁹⁵ Včetně dnešní „zelené“ etapy 4.0. Bublina 4.0 splaskává a tak (hyper)globalizátoři hledají další cesty, jak zachránit neoliberalní globalizaci. A to i rozdmýcháváním klimatického alarmismu. Technologie 4.0 jsou tlačeny „zeleným“ směrem, přičemž v prvé řadě jde o obrovský byznys a nikoli o Richtův rozvoj člověka.

revolucí by mělo reflektovat jejich komplexnost, včetně společenských i lidských souvislostí. Přičemž musí být využíváno poznatků nejrůznějších vědních disciplín a oborů.⁹⁶ Inspirace a přínos R. Richty nespočívá pouze v tématech, kterým se věnoval, nýbrž i v nebyvale silném dialogu mezi různými obory a snaze uvažovat nově o vědě, jejích nových horizontech a jejím bezprostředním vztahu ke společenskému vývoji.⁹⁷

S výše naznačeným ovšem příliš nekoresponduje charakter mnoha oficiálních materiálů a mainstreamových textů o „*bulbině* tzv. 4IR“, které často bývají pseudovědeckou přehlídkou banalit, propagandistických agitek a plakátových frází. Společná jim bývá povrchnost a plytkost, ve spojení s nesoudnou nekritičností vůči novým technologiím a liberálnímu tzv. pokroku. Většina fundovanějších textů o 4IR, resp. i4.0 pak bývá zaměřena hodně průmyslově, technicky, „*ajtácky*“. Standardně především s důrazem na sféru ICT.⁹⁸

Civilizace na rozcestí (Richta a kol., 1966) je skutečně vědeckým pojednáním, a to pojednáním originálním a novátorským, na rozdíl většiny textů o tzv. 4IR, které jsou charakteru spíše propagandistického nebo popularizačního. 4.0 prefabrikované fráze, prázdná hesla, bezobsažná klišé, tragikomické slogany, včetně místy až emočního vydírání a oblíbených apelů na „*nové myšlení*“ (Kolikáté vlastně už?). Taktéž Richtovy hybné motivy a stimuly VTR nejsou totožné s motivací a zájmy v kontextu 4IR.⁹⁹

⁹⁶ V 60. letech bylo používáno označení mezioborové zkoumání Dnes, i v kontextu 4IR, bývá žonglováno s termíny interdisciplinární, multidisciplinární či transdisciplinární aj. Mnohdy jde o módní fráze, někdy i o termíny vnímané až pejorativně. Srov. (Mařík a kol., 2016), (Klaus, 2015), (Sirůček, 2017a,b, 2020).

⁹⁷ Inspitivní mohou být též studie R. Richty (a jeho kolektivu) o tendencích ve vývoji práce, v postavení pracovníků či ekonomice lidských zdrojů. V duchu Richty, s návazností na Marxe, platí, že věda a technika proměňuje strukturu i povahu práce, mění funkce výrobců i společenské kombinace pracovního procesu. Vynucuje všestrannou pohyblivost pracovníka, který je vrhán z jednoho odvětví do druhého, dochází ke střídání jeho práce a funkcí, k zásadním změnám v dělbě práce. „*Využíváním zpředmětněné síly vědění se ... prostý pracovní proces mění v proces vědecký, který nutí přírodní síly, aby sloužily lidským potřebám*“ (Marx, 1974, s. 337-338). Dochází k posunům ve vztahu produktivní a neproduktivní práce. Kapitalistický systém, fungující na principech zisku, přitom umožňuje pouze částečnou humanizaci práce, podmiňovanou dnes automatizací, informatizací, digitalizací, kybernetizací aj. Svou roli sehrává participace, která se může stát přípravným krokem či předstupněm ke vzniku „*samosprávné „společnosti sdružených výrobců*“ podle Marxe, Aby se stala jejím prvkem, musí dojít k přeměně objektu, který bude „*reálně sebereprodukci subjektu umožňovat*“ – srov. (Richta, 1968a). Inspirativní zůstávají Richtovy úvahy o disponibilním času. V kontextu uvolňování lidí z výroby, kdy pro masu „*zbytečných lidí*“, ale i pro vědce a techniky a jejich dílo (včetně ICT) je nutné vytvořit nový prostor. Člověk by v něm měl být zbavován charakteru abstraktní pracovní síly a uplatňovat se v celém bohatství tvůrčích schopností – srov. (Richta, 1968a aj.).

⁹⁸ S výjimkami, které si zaslouží hlubší pozornost i ze strany politických ekonomů. Také při iniciativách typu *Industrie 4.0* či *Průmyslu 4.0* bývá kladen důraz na technickou stránku věci a další aspekty 4IR (typu sociálních či managementu) zůstávají obvykle opomíjeny. Blíže viz (Sirůček, 2017a,b, 2018c, 2019b).

⁹⁹ Srov. (Richta, 1968a, s. 26, 48 aj., resp. Dinuš et al., 2019, s. 29). Srov. též úvahy o hybných motivech VTR, včetně „*hmotných*“ a „*reálných*“ stimulů, resp. zájmů in (Richta a kol., 1966, v druhé kapitole prvního oddílu). Richta predikuje, že: „*... na určitém stupni vývoje, čím víc budou postupovat obraty v civilizační základně, čím víc se budou nabyté zdroje obracet v kultivaci lidských schopností, jakožto bytostně společenských sil, tím víc se bude pouze vnější „hmotný“ stimul ztotožňovat s „morálním“ zájmem, rovněž*

Kacírskou ideou je srovnání *Civilizace na rozcestí* s materiálem *Průmysl 4.0* (Mařík a kol., 2016). Oba texty jsou výstupem početného interdisciplinárního týmu, oba vznikly na základě vládního zadání, oba mají reagovat na „civilizační rozcestí“ ... Srovnávat však jde těžko.¹⁰⁰ Richta a jeho tým chtěli světu něco zásadního sdělit a tímto napomoci svět proměnit ve směru humanistických ideálů.¹⁰¹ A také opravdu i měli, co světu sdělit. Jednalo se o skutečné osobnosti ve smyslu odborném i lidském, kterým nešlo o čárku za publikaci ve vědeckém „*kafemlýnku*“, ani o utracení grantových prostředků či o „*malou domů*“ pro soukromé firmy spojené s autory. Richta přitom neusiloval o pouhé zachycení západních trendů (dobově populární tzv. třetí průmyslové revoluce) a zabránění propadu naší konkurenceschopnosti,¹⁰² nýbrž o rozvoj a konečné vítězství socialismu. Vše s ohledem na zlepšení života lidí i člověka samotného, nikoli pod diktátem zisků.

Alespoň k částečnému naplnění – stále nedoceneného – odkazu R. Richty může přispět uznání toho, že naše civilizace se opět nachází na osudovém a nebezpečném „*rozcestí*“. Diktatura politické (hyper)korektnosti však jakákoli rozcestí odmítá. Nařizuje všem okázale přísahat na „*konec dějin*“, na jedinou správnou korektně-pokrokářskou pravdu v duchu tzv. liberální demokracie. Světu i lidem navzdory. Přitom zdegenerovaný a umírající (hyper)liberalismus může způsobit nejenom zánik civilizace naší, nýbrž i veškerého lidstva.

zbaveným svých hubených mezí pouhého povinování; čili tím víc bude z dosavadních zájmů vyvstávat motiv bezprostředního svazku člověka s jeho činnostmi i životem, tím víc bude nad světem lidských zájmů dominovat zájem člověka o jeho vlastní rozvoj (a tedy i vzájemný rozvoj lidí), o jeho tvůrčí sebeuplatnění“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 45. ISBN nemá). Platí uvedené v souvislosti s aktuálním fenoménem 4.0? Začíná snad v kontextu 4IR nad „světem zájmů“ dominovat zájem člověka o tvůrčí sebeuplatnění? Postmoderní „transformátoři“ kapitalismu (J. Rifkin, P. Mason) sní o zázračných proměnách díky technologiím informačním a digitálním. Majících pozitivně změnit samotného člověka směrem k většímu sdílení a kooperaci, k omezení touhy po moci i vlastnictví, k větší zodpovědnosti a empatii. Vlastnictví má nahradit přístup do databází, ke službám a sdílení. Srov. (Sirůček, 2019a,b, 2020).

¹⁰⁰ K výstupu (Mařík a kol., 2016) srov. (Sirůček, 2017a, 2018a).

¹⁰¹ S místy až patetickým „*mravním a humanistickým étosem*“ – srov. např. (Richta, 1963a,b). Richta ne nadarmo „*na jednom místě říká, že jazyk pochopené vědy v sobě skrývá hlubokou poetičnost ... Na prvním prahu největších technických převratů mluví k „některým omezeným socialistům, kteří nepochopili nikdy lidské rozměry přetvořené přírody“ a „kterým naskakuje husí kůže z chladu kalkulačích a kalkulovatelných kybernetických zařízení“. Mluví k lidem, „kteří považují za nutné zachraňovat reputaci člověka hypotézou, že právě člověk nikdy nebude s to vytvořit techniku (na příklad mozek), která by byla v tom či onom směru dokonalejší než on sám (jeho vlastní myšlenková aparatura)“. Ale hlavně – a nejnaléhavěji – mluví k těm, kdož se považují za revolucionáře, a ukazuje jim jejich omezenost a jejich setrvávání na stupních vývoje, které už byly překonány, i ty stupně, které je třeba nově překonat“* (Smíšek, 1997, s. 28).

¹⁰² Srov. strategii in (Mařík a kol., 2016) spočívající – přes vzletné proklamace – v pouhém zachycení a sledování „*německé stopy 4.0*“ v podobě vize ČR jako „*kooperujícího partnera*“. Šířeji v duchu havlovských variací na otázku ve „*většině civilizovaného světa*“ již údajně dávno zodpovězených. Nebylo by ale na místě spíše ono kunderovské vstupování do „*středu světových dějin*“? Co projekty, kde bychom mohly trendy nejen pasivně přijímat, nýbrž i spoluvytvářet? ČR by si měla najít průmyslovou aktivitu, ve které bude mít tendence excelovat. Kosmický průmysl, anebo superstrategické suroviny (nejen těžit, nýbrž i zpracovávat a průmyslově využívat)? A přitom zůstat v rámci V4 „*skanzenem normalnosti*“ – srov. (Sirůček, 2019a,c). Což by mohla být specifická česko-slovenská strategie pro 21. století. A současně alespoň částečná odpověď na Richtovu civilizační výzvu v podobě konceptu specifické, československé, socialistické VTR.

Civilizace na rozcestí po padesáti letech očíma slovenských a českých vědců¹⁰³

Podle slovenských a českých autorů¹⁰⁴ má titul *Civilizácia na rózcestí po polstoročí* připomenout obsah studie československého týmu *Civilizace na rozcestí* (Richta a kol., 1966) a zrekapitulovat, jak se predikce a teze v Richtově díle obsažené naplnily či nenaplnily.¹⁰⁵ Interdisciplinární autorský kolektiv si kladl za cíl i koncipovat – obdobně jako Richta a jeho tým – teoretická východiska pro hledání alternativ společenského vývoje na dnešním civilizačním rozcestí.¹⁰⁶ Nicméně srovnávat tým tento a tým Richty nelze a je nutné zdůraznit, že v případě knihy (Dinuš et al., 2019) se rozhodně nejedná o pokračování slavné *Civilizace na rozcestí*. Přemýšlivějšímu čtenáři neznajícímu Richtovo dílo lze tudíž raději doporučit prostudování především titulů (Richta a kol., 1966) a (Richta, 1963a,b). Vždy je lépe přečíst si originálního Richtu a nikoli jen „o Richtovi“.

Při vši úctě k autorskému kolektivu titulu (Dinuš et al., 2019) je nutné úvodem konstatovat, že nic až tak převratného publikace nepřináší. Ocenění zaslouží připomínání odkazu R. Richty, které by snad mohlo probudit zájem např. i u mladších čtenářů, včetně pokusu o aktuální zasazení poselství *Civilizace na rozcestí* do chaosu a rozporů současného světa. Určité inspirace k zamyšlení kniha obsahuje, ovšem jde spíše o útržkovité střípky, o dílčí postřehy a kritické náměty. S tím, že pasáže různých autorů jsou – v tomto, nikoli ucelené studii, nýbrž sborníku – poněkud rozdílné. Místy až značně rozdílné. Co do formy i obsahu. Patrná je absence hlouběji zaměřených náhledů zejména ekonomických, resp. politekonomických. Jediným ekonomem mezi autory je tady I.

¹⁰³ Srov. záznam slovenské prezentace knihy, konané koncem května 2019, dostupný na https://www.noveslovo.sk/c/Prezentacia_knihy_Civilizacia_na_razcesti_po_polstoroci.

¹⁰⁴ Úvod a dvě z kapitol jsou ve slovenštině, větší část – čtyři kapitoly a rozhovor s Richtou – v češtině.

¹⁰⁵ Recenzent knihy F. Novosád uvádí, že zvolený přístup, „konfrontácia práce zo šesťdesiatych rokov so súčasnosťou, dovoľuje identifikovať silné, jako aj slabé stránky Richtovho projektu a zároveň ukázat rizikovosť súčasných trendov ...“ (Dinuš et al., 2019, zadní strana obálky). Druhý z recenzentů – M. Kreuzzieger vyzdvihuje „rezonanci“ myšlenek *Civilizace na rozcestí* se sociálně-ekonomickou transformací na Západě, což vedlo k ohlasům a diskuzím i tam. „Zpětné ohlédnutí po zhruba 50 letech přináší kulturní, sociální, politickou i technologickou konfrontaci doby a kontextu 60. let 20. století se současností ...“ (dtto).

¹⁰⁶ „Spoločným jmenovateľom našej monografie a textu Richtovho výskumného tímu je snaha charakterizovať zmeny ľudskej subjektivity; pred polstoročím išlo tematicky o „premeny človeka a práce“, aktuálne v širšom rámci o „formovanie o tvorbu ľudského života, a tým aj behu dejin““ (Dinuš et al., 2019, s. 62).

Švihlíková. Ekonomem je snad také L. Tanner, ovšem u jeho textu není jasné, proč v knize vůbec figuruje, a jak vlastně souvisí s R. Richtou. Příliš vážně tento brát nelze.

Přes relativně méně nadšené resumé lze konstatovat, že je dobře, že představovaná kniha vnikla.¹⁰⁷ A lze si i postesknout ohledně toho, že na Slovensku se na zajímavé, a k liberálnímu mainstreamu kritické, knižní publikace zřejmě shánějí prostředky snadněji než v ČR. Možná, že ani citační a grantové mafie nejsou na Slovensku až tak neprostupné.

Recenzovaný text startuje krátký *Úvod* L. Hohoše, s důrazem na kontext vzniku Richtova ústředního díla¹⁰⁸ v 60. letech minulého století, interpretovaných opakovaně jako „*roky hledání*“ – a to na Západě i na Východě. Staré formy se vyčerpaly a bylo nutno nalézat formy sociálně-ekonomického vývoje nové. „*Spoločným jmenovateľom byla kríza industrializmu s dôrazom na ťažký priemysel, ktorá sa vtedy prejavila v nastupujúcej novej (tretej) technologickej revolúcii na Západe a s kumulatívnym oneskorovaním na Východe po úspešnej „socialistickej industrializácii“ (Dinuš et al., 2019, s. 7).*¹⁰⁹ „*Zásadnú otázku priemyselnej civilizácie, ktorá je rovnako naliehavá a kontroverzná v súčasnosti ako pred polstoročím, predstavuje otázka spôsobu ekonomického rastu*“ (tamtéž).

Před padesáti lety se civilizační kritika měla projevovat námitkami proti technokratismu (z pesimistických pozic) a akcentem na odcizení člověka (jehož výrazem měl být existencialismus a později ekologická hnutí). Od 60. let má tempo technologických inovací (na základě výtěžků vědy) akcelerovat, k čemuž má od 70. let přistupovat nebezpečí vyčerpání přírodních zdrojů, „*složitě propojené*“ s populační explozí. Svět se dále mění, konfliktně se formuje multipolární uspořádání, dochází k etablování makroregionů, což vyžaduje řešení problémů na vyšší než národní úrovni. Jednotlivé krize se přitom kumulují, přičemž dříve osvědčené politické a hospodářské recepty již nefungují, což se má projevovat jako „*postupné selhávání společenských*

¹⁰⁷ I když korektoři mohli pracovat profesionálněji – viz drobné prohřešky např. v seznamu literatury.

¹⁰⁸ Zdůrazněno je, že na výzkumech v 60. letech pracovalo „*asi sto pracovníků*“, což údajně nemá mít obdobu v minulosti a – dle Hohoše – ani v budoucnosti. Zde ovšem doplňme, že u soudobého textu (Mařík a kol., 2016) je uváděn autorský kolektiv čítající 74 jmen, a to v drtivé většině technického zaměření (I přes neustálá zaklínání se interdisciplinaritou). 4IR přitom má, dle Maříka a spol., ovlivnit – a to velmi podstatně – prakticky všechny obory lidské činnosti a života. Z tohoto hlediska by čtenář očekával přece jen pestřejší složení týmu autorů. Včetně zastoupení ekonomů, kterých je tam minimálně. Důležitý přitom ale není pouhý počet – tedy kvantita, nýbrž kvalita. K titulu (Mařík a kol., 2016) srov. (Sirůček, 2017a).

¹⁰⁹ L. Hohoš uvádí, že šlo uvažovat o jistém sblížení kapitalismu a socialismu v duchu teorií konvergence. „*Výrazné zmeny v technike a technológii vrátane sociálnych dôsledkov boli pomenované ako „postindustriálna spoločnosť“ (USA), resp. „vedecko-technická revolúcia“ (ZSSR)*“ (Dinuš et al., 2019, s. 7-8). Ovšem na jiném místě označuje teorii konvergence za vlivnou, nicméně naivní, která se v 60. letech nenaplnila. Nedošlo k predikovanému „*průniku*“ mezi ekonomickou reformou sovětského modelu a sociální reformou modelu západního (tamtéž, s. 69, s odkazem na Filipec, Richta, 1971, s. 87-88).

elit".¹¹⁰ Jako nejvýraznější projev krize je označena demontáž sociálního státu, kdy dochází k pauperizaci střední třídy a proletarizaci pracujících nejenom fyzicky, nýbrž i duševně. „Civilizácie (nielen západná, dnes používame plurál) sú v kríze, ohlasuje sa štvrtá technologická revolúcia, ktorá ruší minulé ekonomické a sociálne istoty ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 8). Cílem autorského kolektivu bylo – v rámci možností – načrtnout „možné odpovede – ukazovatele smeru v rámci aktuálnej civilizačnej křižovatky“ (tamtéž).

Dialóg o civilizácii na rózcestí je název první kapitoly koncipované formou dialogu mezi I. Lalahou a P. Dinušem. Oba autoři se přitom v otázkách i odpovědích střídají. Konstatováno je, že Richtův teoretický rozbor VTR se naplnil pouze částečně. Do hry vstoupily mocenské spory velmocí, konkurenční boj globálních seskupení a hlavně krach tzv. reálného socialismu. VTR a její společenské i lidské souvislosti se stále mají nacházet na rozcestí. Rozvoj a změny ve vědě, technice a lidském faktoru probíhají permanentně. VTR má být objektivním a zákonitým společenským procesem, který probíhá neustále. Dinuš přitom nepokládá nástup globalizace (datovaný někdy do 70. let) za „niečo kvalitatívne nové“. Globalizace totiž nemá přinášet zásadní změny a rozhodující má zůstatvat přetrvávání kapitalistického uspořádání. Stále se nacházíme v poslední etapě vývoje kapitalismu, v jeho monopolním stadiu.¹¹¹ Podstata kapitalismu se neměla od počátku 20. století výrazně proměnit. Včetně zavedení a posléze odbourávání sociálního státu na Západě. I aplikace soudobých nových technologií v kapitalistických podmínkách vede k dalšímu zotřování protikladů mezi prací a kapitálem.

Diskutováno je naplnění, přesněji nenaplnění Richtových představ o podobě a tvaru VTR za socialismu. Autoři *Civilizace na rozcestí* měli částečně propadat dobové „euforii“. Jednak ohledně zásadních civilizačních proměn vlivem intenzity vědeckého poznání a prudkého rozvoje materiální základny lidského života. K čemuž však mělo docházet pouze v některých zemích. A za druhé ohledně očekávání, že se československá společnost bude moci „razantně zbavit pancíře dogmatismu ...“ a realizovat novou etapu vývoje v původním duchu Marxe, zbavenou limitů nejen kapitalistické společnosti i sovětského modelu. „Euforii“ ukončila tzv. normalizace a i samotný R. Richta se měl sám stále více ztotožňovat s danou politickou situací.¹¹² VTR se tudíž nestala tím, co se od ní očekávalo. Roli mělo sehrát nejenom zastavení reforem na Východě, ale i tlak cílený konzumerismu. Tento měl „pacifikovat“ změny v lidském kapitálu, které měly tlačit na pozitivní změny ve výrobních silách a měly se

¹¹⁰ Hohoš mezi rysy „žádoucí globální budoucnosti“ řadí i „rozvinutí „civilizační a kulturní diverzifikace“.

¹¹¹ Které se má dnes nepřesně označovat jako „korporativní kapitalismus“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 10).

¹¹² S odkazem na knihu (Filipec, Richta, 1971 – in Dinuš et al., 2019 uváděnou jako Filipec, Richta, 1972).

stát činitelem humanizačního civilizačního posunu. Rozvoj vědy a techniky na Západě pokračoval, a to s cílem maximalizace zisku. Včetně stále pokračující ekologické zátěže.¹¹³

Uváděny jsou různé aspekty nenaplnění „*utopických*“ představ R. Richty o VTR, včetně konsekvencí ohledně „*samotné existence a bytí člověka*“ či predikovaných proměn kvality života. Která se však pořád nachází pod dominantním tlakem spotřeby a manipulace. Autoři neopomíjí roli politického subjektu a poukazují na inspirace z reform 60. let. Konstatováno je, že Richtův koncept VTR se ukázal být nereálným,¹¹⁴ a že šlo o „*politický idealismus*“. A to i delší časové perspektivě. Reálně nedošlo k žádnému posunu směrem ke komunismu (ke vzniku beztřídní společnosti s pohyblivou strukturou, založenou na vzájemném rozvoji člověka člověkem),¹¹⁵ nýbrž k restauraci kapitalismu v Evropě východní a k prohlubování nerovností na Západě. Třídní boj přitom pokračuje, a to i na „*poli ideologie*“ v duchu konstruktů TINA (There Is No Alternative) – ke kapitalismu nemá dle (neo)liberálů existovat alternativa.¹¹⁶ Původní ideje *Civilizace na rozcestí* nemohly být uvedeny v život v 70. a 80. letech díky politickým rozhodnutím držet sovětský model. A po roce 1989 společenské a lidské souvislosti VTR nebyly aktuální, neboť došlo k restauraci kapitalismu v „*primitivní podobě*“.¹¹⁷ Demokratické fungování rozvoje vědy a techniky naráží na mantily ekonomického systému „*na bázi zisku*“, chápaného stále ve smyslu „*industriální kategorie*“. Zůstává otázkou, zda probuzení zájmu člověka o vlastní osobnostní rozvoj není pouhým výrazem utopických vizí. P. Dinuš však zůstává optimistický a věří v možnost odstranění buržoazie i odcizení, bez čehož nelze vybudovat novou společnost umožňující všestranný rozvoj. A to cestou nikoli postupných dílčích úprav daného stavu (typu reform kapitalismu v duchu A. Tofflera, opatření jako Tobinova daň nebo aktivit tzv. občanské společnosti¹¹⁸), nýbrž jen „*sociálním zemětřesením*“ s mobilizací mas a jejich revolučním odhodláním.

Richtovými studii se filozoficky zabývá kapitola J. Loudína *Utopie kosmického věku: Máme si ji nechat vzít? s pasážími Věda a technika jako emancipace; Vědní, technické,*

¹¹³ S připomenutím slov futurologa A. Tofflera o tom, že „*zastánci vysokých komínů jsou stále ještě silní*“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 12), resp. (Toffler, 1980). Což má v jistém smyslu platit dodnes, včetně nebezpečí globálních katastrof. O srážkách obránců industrialismu se silami tofflerovské třetí vlny (supersymbolické ekonomiky) se zmiňuje taktéž L. Hohoš (tamtéž, s. 57 aj.).

¹¹⁴ „*žiadny nový vek vedecko-priemyselovej revolúcie ani sociálny prevrat nenastal*“ (Dinuš et al., 2019, s. 14).

¹¹⁵ O „*vzájemném obohacování*“, které má vzejít ze společenské práce, Richta předpokládal, že se bude teprve obtížně a dlouhodobě prosazovat. Varoval, že bez uvolňování demokratické aktivity, bez soustavy civilizačních regulátorů, by i nejzásadovější a nejradikálnější pokusy o prosazení spravedlivějších řešení končily „*strašlivou diskreditací*“. Srov. (Richta, 1966, 1968c, 1970 aj.), resp. (Formánek, 1997, 1999).

¹¹⁶ Srov. kategorické odmítnutí doktríny TINA in (Schweickart, 2011).

¹¹⁷ „*... revanš – čiže privatizácia – za obdobie tzv. reálného socializmu ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 17).

¹¹⁸ „*To, čo nazývame občianskou spoločnosťou, je len zásterka troednej diktatúry menšiny kapitálových vlastníkov*“ (Dinuš et al., 2019, s. 18).

sociální; *Společnost vědění a 4. průmyslová revoluce*. Mapuje nosnou ideu v podobě „*emancipace člověka a modernizace společnosti*“, se stěžejní rolí vědy a techniky – VTR. Zdůrazňuje, Richtův koncept je budován na socialistické platformě, kdy VTR představuje „*její podstatnou dynamickou součást*“ (Dinuš et al., 2019, s. 20). Jedinečnost *Civilizací na rozcestí* má přitom propůjčovat „... *jistá dualita – propojení určité vize socialistické společnosti s analýzou otázek univerzálně platných pro moderní dobu ...*“ (tamtéž).

Zásadní teoretická východiska celého Richtova konceptu má poskytovat již dílo *Člověk a technika v revoluci našich dnů* (Richta, 1963a),¹¹⁹ coby „*raná zakladatelská práce*“ ohledně obecné situace moderního člověka, s východiskem především v Marxových „*Grundrisse*“. Určujícím motivem má být „*úsilí o nápravu deformovaného vztahu subjektu a objektu, který byl převrácen, přepólován působením kapitalismu a průmyslové revoluce, kdy formující, utvářející silou společnosti se stává kapitál ztělesněný i v technice; činitelé živé společenské práce se ocitají v roli závisle proměnné*“ (Dinuš et al., 2019, s. 21). Již tady má své místo kategorie VTR, která je podrobněji analyzovaná především *Civilizací na rozcestí*. Vlastním obsahem VTR má být „*prolnutí výrobních sil a vědy*“.¹²⁰

Rozebírána je teze o „*vědě jako bezprostřední výrobní síle*“ in (Richta, 1963a či 1968b) a (Richta a kol., 1966),¹²¹ včetně hegelovských inspirací nebo úvah o bezprostředním působení vědy z počátku 60. let některých autorů sovětských a východoněmeckých. S odkazem na pozdější československo-sovětskou práci *Člověk – věda – technika* (Richta, Kedrov, Odujev, 1973). Loudín klade otázku, co znamená ona „*bezprostřednost*“, a zda je něco takového reálné. Upozorňuje, mimo jiné, na problematičnost teze, ve světle dojmu, který navozuje – a to, že se má věda v ekonomice a výrobě prosazovat „*jaksi automaticky*“. „*Co chybělo nejvíce, bylo právě zprostředkování*¹²² – *podnikatelské a celkově podnětné prostředí, stimuly a zájmy*“ (Dinuš et al., 2019, s. 28). Tento obecný problém měly socialistické země řešit ekonomickými reformami, což má ostatně předpokládat i

¹¹⁹ „*Radovan Richta přichází v tomto textu s příběhem z rodu velkých vyprávění o pádu člověka a jeho následném znovuzrození, až nábožensky, eschatologicky pojímaným, a přitom v roli klíčového prostředku nápravy a spásy s nejpřednějšími výboji modernity – vědou a technikou*“ (Dinuš et al., 2019, s. 21).

¹²⁰ Loudín diskutuje, co mělo být podle Richty „*hlavní a rozhodující výrobní silou VTR*“. S odkazy na *Civilizací na rozcestí* připomíná „*nové výrobní síly společnosti*“ (věda a její technologické aplikace, společenská integrace a všeobecný rozvoj lidských sil). Zdůrazňován je „*rozvoj člověka jako sebeúčelu*“ (Richta a kol., 1966, s. 24, 44 dle Loudína – srov. 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 18, 90. ISBN nemá).

¹²¹ S odkazem na (Marx, 1974, s. 337).

¹²² Srov. (Ransdorf, 1996).

Civilizace na rozcestí. Samotný Richta se má otázkami zprostředkování a zájmů, resp. souvisejících reforem teoreticky zabývat např. in (Richta, 1968a, 1968c).¹²³

Za další oceňovaný aspekt *Civilizace na rozcestí* bývá označováno pojmání vědy a techniky (a celé VTR) jakožto sociálního procesu, což konec konců avizuje již podtitul knihy. Loudín ovšem připomíná, že na straně druhé bylo (a je) diskutováno i to, že u *Civilizace na rozcestí* se jedná o koncepci technokratickou či „*přínejmenším dobově podmíněnou technooptimistickou konstrukci*“. Rekapituluje některé mezníky historie sociální analýzy výzkumů vědy a dospívá k závěru, že *Civilizace na rozcestí* sociální procesy i vědu a techniku „*zařazuje do celkového společenského vývoje nazíraného hegelovsko-marxovskou optikou ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 36). Nepřehlídí dobovou podmíněnost knihy, spadající do „*doby techno-optimismu (či sciento-optimismu), kam 60. léta jako součást celkově dynamických poválečných desetiletí spadala*“ (tamtéž, s. 38). Dobová „*velmi pozitivní očekávání*“ se měla týkat podstaty sociálního působení vědy a techniky i jejich kvantitativního rozmachu. Na místě je Loudínovo připomenutí, že v *Civilizaci na rozcestí* (a analýzách s ní spjatých) se „*příliš nepočítá s negativními dopady vědy a techniky (kromě těch minulých), což rovněž souznělo s tehdejšími převládajícími názory*“ (tamtéž, s. 39). Ekologická problematika jistým způsobem naznačena je,¹²⁴ nicméně „*sociální dopady vědeckotechnického rozvoje jsou líčeny spíše v růžových barvách ...*“ (dtto). Mělo se jednat o přeměny práce a společenských struktur, kdy kulturní aktivity se měly ubírat cestou tvořivé seberealizace širokých vrstev obyvatel.

Následně je *Civilizace na rozcestí* nahlížena coby konstrukt „*spřízněný*“ s konceptem společnosti vědění,¹²⁵ s podrobným důrazem na interpretaci N. Stehra.¹²⁶ Koncepty má spojovat „*přítomnost vize*“ (Dinuš et al., 2019, s. 52). *Civilizaci na rozcestí* Loudín vnímá

¹²³ Loudín píše: „*Civilizaci na rozcestí lze také chápat jako teoretický modernizační projekt, tento motiv s postupujícím časem v Richtových textech sílí. Jsou v nich prezentovány dva profilující pojmové koncepty – věda (a z ní vycházející technika) a subjektivita, jež jsou pokládány za opěrné body modernity*“ (Dinuš et al., 2019, s. 30). *Civilizaci na rozcestí* srovnává s jedním z průkopníků konceptu postindustriální společnosti A. Tourainem. A to v kontextu zkoumání vztahů racionality a subjektivity – s odkazy na (Touraine, 1992). Touraine má přitom být autorem samotného termínu postindustriální společnost – srov. (Touraine, 1971).
¹²⁴ Srov. např. subkapitoly *Tvorba životního prostředí* a *Aplikace přírody* druhé kapitoly třetího oddílu in (Richta a kol., 1966). Richta spatřuje jedinečnou příležitost socialismu v podobě velkorysé koncepce „*tvorby životního prostředí ve smyslu integrace procesu bydlení, práce, rekreace, dopravy a kultury ...*“ (tamtéž, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 111. ISBN nemá). Neopomíjí ani to, že industriální výroba a civilizace „*oddělila člověka od přírody*“, resp. stále sílí specifickou civilizační potřebu: „*potřebu přírody – styku s oním původně lhostejným naturálním okolím ...*“ (dtto). „*Civilizovaný člověk se nevrací „do náruče přírody*“, ale může používat uchráněné přírody jako bohatství civilizace ...“ (tamtéž, s. 112).

¹²⁵ S odkazem na (Hauser, 2015).

¹²⁶ Srov. (Stehr, 1994), který má přímo navazovat na *Civilizaci na rozcestí* a na D. Bella – srov. (Bell, 1973).

taktéž v kontextu aktuálních diskuzí o 4IR s připomenutím prací J. Rifkina, K. Schwaba či dua E. Brynjolfsson, A. McAfee.¹²⁷ A to v interpretaci mainstreamové, včetně kavárenského moralizování ohledně „humánního vyznění“ 4IR v pokrokářském duchu tzv. liberální demokracie. Kapitola končí apelem: „*Starost o to, aby věda a technika působily především jako hybné momenty emancipace a seberozvoje člověka, je motivem spojujícím étos Civilizace s úsilím mnohých dnešních myslitelů i veřejných aktérů; aby v lehce posunutém odkazu na Schumpeterovu definici inovace – kreativita převážila nad destrukcí. Může to znít jako utopie, ale proč se nepokusit o její uskutečnění?*“ (Dinuš et al., 2019, s. 56). Nutno však zdůraznit, že vize a cíle R. Richty (a jeho týmu) a mnohých dnešních „*myslitelů a veřejných aktérů*“ (typu G. Sorose & co.) rozhodně totožné nejsou.

Na filozofické a futurologické aspekty *Civilizace na rozcestí* široce navazuje L. Hohoš v nejrozsáhlejší – sice místy poněkud sci-fi i mystické, nicméně podnětné – kapitole *Změna paradigma: Od uzlovej čiary rastu k spoločnosti udržateľného normálu*. Mnoho témat i otevřených problémů naznačuje sedmero subkapitol: *Vizia vedecko-technickej revolúcie, Vizia postindustrialnej a znalostnej spoločnosti, Nástup novej technologickej revolúcie, Holistické myslenie a dôsledky pre novú politickú ekonómiu, Zmena civilizačnej paradigmy, Polyvariantnosť transformácie a sieť vizií a Epilóg singularity a koniec utopií*.

Záměrem textu má být orientace na budoucnost v dlouhodobém horizontu, cca do poloviny století. Změny, které mají nastupovat v horizontě 2030-50 mají být „*paradigmatické*“. Tedy radikálnější, než se všeobecně předpokládá dnes, a i daleko více, nežli se předpokládalo v 60. letech. Podle Hohoše máme prožívat třetí „*osovou dobu*“ ve smyslu komplexní kvalitativní revoluční transformace pozemských civilizací.¹²⁸ Hohoš ilustruje nástup neoliberální globalizace v rukou nadnárodních korporací, ovládaných zájmy finanční oligarchie. Fantastický nárůst produktivity by však mohl být zužitkován i na zbavení se chudoby a ekologickou přestavbu. První krok by ale vyžadoval omezení politické moci aktérů finančních trhů a zavedení ekologické daňové reformy. Hohoš odkazuje na „*minimální program transformace kapitalismu*“ v duchu navrhovaných opatření proti „*globalizační pasti*“ dle H. P. Martina a H. Schumanna,¹²⁹ které mají být

¹²⁷ K literatuře 4.0 srov. (Sirůček, 2018b, 2019c).

¹²⁸ První měla být – dle (Jaspers, 1949) – spojena se vznikem jednotných dějin okolo roku 500 (800–200) před. n. l., kdy si člověk začal uvědomovat sám sebe. Druhá „*osová doba*“ měla začít v Evropě a Americe, modernita však neměla vytvořit homogenní civilizaci a zahrnuje tak různé politické i kulturní projekty.

¹²⁹ Srov. (Martin, Schumann, 1998).

stále aktuální. V současnosti se má rozhodovat o tom, „za akú cenu bude spoločenská transformácia prebiehať a hlavne – kto zaplatí účet“ (Dinuš et al., 2019, s. 61).

Každá velká transformace má přinášet oběti. Připomenuty jsou oběti často drastické transformace společnosti agrární na průmyslovou. Kdo dostane „černého Petra“ dnes?¹³⁰ Pokud tedy budeme hrát hru s nulovým součtem. Se kterou pronikavě roste nebezpečí globální války a konfliktů. Má se však otevírat šance na řešení, ze kterého by mohli mít prospěch všichni. Typu cest jako nepodmíněný občanský příjem nebo univerzální právo na lidskou důstojnost. Úlohou intelektuálů dnes má být apelovat ohledně mírové koexistence makroregionů či mírového a celým lidstvem společného využití kosmického prostoru. Podle Hohoše nelze podléhat iluzím o nové společnosti a novém člověku a má být nutná nikoli jedna, nýbrž více vizí – „niečo jako siet' vízií“ (Dinuš et al., 2019, s. 61).

V představení kapitoly L. Hohoš staví na neudržitelnosti „fetiše růstu“. Zdůrazňuje úskalí extenzivního ekonomického růstu, jehož potenciál se měl u nás vyčerpat v 60. letech. A mělo dojít k obratu směrem k intenzivnímu typu, zaměřenému na efektivnost, zejména energetickou. S úlohou vědy, která se – jak předvídal Marx – měla stát výrobní silou, neboť má představovat „všeobecným intelekt“. Hohoš klade řečnickou otázku, proč se u nás (a nejen u nás) tento obrat nepodařil? Když hlavní teoretická východiska byla *Civilizací na rozcestí* definována vědecky korektně. Richta a jeho tým odpověď na „výzvu doby“ poskytli, ovšem jejich vize se nenaplnily.¹³¹ Proč? Odpověď nemá být jednoduchá.

Z hlediska současnosti L. Hohoš klade důraz na nové technologie, kdy silou „všeobecného intelektu“ má být 4IR. S procesy automatizace a jejich vyšší fází robotizací. Automatizaci předpokládal již Marx („výroba strojů stroji“), ovšem nepředpokládal např. umělou inteligenci, kterou přitom však lze též postihnout konceptem „všeobecného intelektu“.¹³² Civilizace se má v současnosti opět nacházet na rozcestí. Na straně jedné

¹³⁰ Hohoš připomíná, že obvyklým způsobem řešení konfliktů typu „komu zůstane Černý Petr“ bývá válka, která přitom urychluje inovace – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 86-87).

¹³¹ Obdobně se neměly naplnit ani optimistické predikce D. Bella – srov. (Bell, 1973). Např. o tom, že vedoucí společenskou silou, a budoucí vládnoucí třídou v „post“ společnosti, se má stát vědeckotechnická inteligence. S čímž původně souhlasí i Richta (po roce 1970 je však tato kriticky přehodnoceno – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 14-15)). Naplněny nebyly ani naděje ohledně rostoucí potřeby vzdělání ani vize tzv. vzdělanostní společnosti. Kapitalismus „nemá zájem na uvolňování všeobecného rozvoje lidských sil a sociokulturní předpoklady civilizace omezuje, deformuje (tím že privatizuje a kapitalizuje zdroje rozvíjení lidské potenciálu i služby péče o člověka) a podvrací. Konrad Liessmann poukázal na soudobý úpadek vzdělanosti v rámci průmyslové výroby fuchidiotů levné obslužné práce, kteří se neumí orientovat v širším společenském kontextu“ (tamtéž, s. 147 s odkazem na Liessmann, 2008). Srov. též (Liessmann, 2018).

¹³² Hohoš vyzdvihuje Marxovu intuici „o síle „všeobecného intelektu“. V polovici 19. storočia anticipoval úlohu inštitucionalizovanej vedy v procese akumulácie“ (Dinuš et al., 2019, s. 70). První dvě průmyslové

existují úžasné výdobytky 4IR (a přicházející 5IR) a na straně druhé krachující neoliberalismus,¹³³ který se přitom stále reprodukuje. A to i v neoliberální podobě EU.

Zmiňme stručně některé inspirace plynoucí z Hohošova textu. Jako „*východisková teze*“ je představen koncept „*nonrastu*“ (česky nerůstu) místo neudržitelného lineárního ekonomického růstu, který by mohl vyřešit i konflikt mezi ekonomikou a ekologií.¹³⁴ Hohoš nejprve diskutuje roli VTR v kontextu soutěžení soustav světového kapitalismu a socialismu, přičemž tato mělo potvrdit přednosti socialismu.¹³⁵ Nástup VTR měl řešit přechod od extenzivního k intenzivnímu typu růstu. Hohoš dospívá k závěru, že: „*Heslo a téza o „orhanickom spojení výdobytkov vedecko-technickej revolúcie s přednostmi socializmu“ boli iba ideologickou floskulou*“ (Dinuš et al., 2019, s. 78).¹³⁶ Richtova optimistická vize „*po rozvinutí subjektivity spoločnosti a človeka*“ předpokládala změnu charakteru dějin. Hohoš se odvolává na Marxe jako vizionáře (např. ohledně síly „*všeobecného intelektu*“ či teze, že skutečným bohatstvím člověka je volný čas) a rozebírá „*postkapitalistickou*“ interpretaci z dílny P. Masona (včetně vyzdvihování výroby založené na znalostech).¹³⁷ Hohoš se zabývá také financionalizací, „*fiktivním kapitálem*“,¹³⁸ zakořeněnou ideou trvalého růstu,¹³⁹ zákonitými nerovnostmi za kapitalismu¹⁴⁰ či kritikou neoliberalismu. Následně jsou rozebírány vize společnosti postindustriální a

revoluce měly být vázány na objev hnacího stroje, kdy revoluční změnu v rozvoji výrobních sil umožnilo disponování tažnou silou (parní stroj, spalovací a elektrický motor). Jako dovršení průmyslové revoluce Marx v 13. kapitole *Stroje a velký průmysl* díla *Kapitál I* definuje „*výrobu strojů stroji*“ – srov. (Marx, Engels, 1986, s. 414 aj.). Uvědomoval si nahrazování lidské práce stroji a předvídal automatizaci. Podle Hohoše se „*síla všeobecného intelektu*“ manifestuje dynamikou evolučních a kulturních změn, která není lineární, ale exponenciální. Singularitu pak Hohoš interpretuje jako transformaci „*tohoto intelektu prostřednictvím koncentrace duchovnej energie, resp. skok do vyššího štádia evolúcie a kultury*“ (Dinuš et al., 2019, s. 70).

¹³³ „... *zlyháva vizia neoliberalizmu, ktorý si prředstavoval, že z celej planéty urobí jeden unifikovaný trhový štát, v ktorom bude vládnuť transnacionálna kapitalistická trieda, t.j. plutokratická oligarchia*“ (Dinuš et al., 2019, s. 79).

¹³⁴ S cílovou vizí „*a sustainable degrowth society*“ neboli „*společnosti dlouhodobé udržitelnosti nonrůstu*“. Má jít o novou trajektorii zásadní změny způsobu tvorby bohatství, s dopady na obsah i charakter práce a následně změnu civilizačního paradigmatu z dnešní neudržitelnosti na udržitelnost. Koncepte L. Hohoše přitom nemá zahrnovat pouze udržitelnost (v „*zeleném*“ smyslu), ale i fungující negativní zpětnou vazbu, která má bránit narůstání entropie – podrobněji viz (Dinuš et al., 2019).

¹³⁵ Včetně teze o konceptu původním socialismu, který měl vycházet z industriálních předpokladů a neměl být vhodný pro postindustriální éru – srov. (Honneth, 2015). Hohoš poznamenává, že Marx „*bol teoretikom druhej vlny*“ (Dinuš et al., 2019, s. 70), čímž míní industriální velkou vlnu v duchu A. Tofflera – srov. (Toffler, 1980). Kapitalistická varianta industriálního etatismu také měla – podle L. Hohoše (s odkazy i na M. Webera) – být více flexibilní, nežli sovětská „*extrémní verze etatismu*“ (Dinuš et al., 2019, s. 68).

¹³⁶ Srov. (Hohoš, 1983, s. 360) či (Hohoš, 1985).

¹³⁷ Srov. (Mason, 2015).

¹³⁸ S využitím (Lohoff, Trenkle, 2012).

¹³⁹ V duchu např. (Rostow, 1960), kterou odmítá (Bell, 1973).

¹⁴⁰ S odvoláním na (Piketty, 2014), který má argumentovat dvěma základními zákony kapitalismu – zákonem kumulativních výnosů a kumulativního růstu. Malá disproporce mezi výnosy kapitálu a tempem růstu může přitom z dlouhodobého hlediska vykazovat mocný destabilizující dopad na dynamiku sociální nerovnosti. Hohoš připomíná, že se T. Piketty přitom omezuje na scénáře tempa růstu v bohatých zemích.

znalostní, včetně termínu „*post*“, resp. různých souvislostí a díla R. Richty a D. Bella¹⁴¹ a idejí P. F. Druckera nebo J. Patočky, posuzovaných optikou civilizačních krizí. V souvislosti s nástupem nové technologické revoluce 4.0 jsou zmiňována díla (Mařík a kol., 2016), (Schwab, 2017) nebo (Staněk, Ivanová, 2016). Některé Hohošovy teze jsou minimálně diskutabilní, namátkou ohledně zmiňovaných středně- a dlouhodobých cyklů či nových trendů výroby dle M. Zeleného, doplněných dle A. B. Atkinsona a D. Rodrika.¹⁴²

V souvislosti s holistickým myšlením, a omezeními standardních ekonomických přístupů, jsou uváděny průkopnické „*nerůstové*“ příspěvky z „*nové ekologické ekonomiky a bioekonomiky*“ matematika a ekonoma N. Georgescu-Roegena.¹⁴³ Ekonomické procesy mají mít fyzický a biologický základ, přičemž Georgescu-Roegen nepřehlíží to, že ekonomické zákony se formují za určitých kulturních podmínek a v institucionálním rámci. Hohoš načrtává v obecné rovině vizi „*nonrastu*“, resp. „*nonrastové společnosti*“ s využitím úvah N. Georgescu-Roegena i odvolávkami na Marxe.¹⁴⁴ Za posun v rozpracování „*nonrastu*“ je označena kategorie „*dépense*“.¹⁴⁵ Z hlediska ekonoma

¹⁴¹ S využitím (Bell, 1973), kde D. Bell v souvislosti s úvahami o budoucnosti kapitalismu jmenuje J. Schumpetera, M. Webera a K. H. Marxe. A v subkapitole *The Czech View of the Future* Bell interpretuje Richtův koncept VTR jako „*novou naději komunistických ideologů*“ (v duchu vize společnosti „*postsocialistické*“) a oceňuje, že Richta nepřehlíží novou sociální strukturu ve společnostech východních i západních – srov. (tamtéž, s. 109, 112 aj.). Srov. (Richta a kol., 1966): „*Objevují se příznaky nového (tzv. „postindustriálního“) typu růstu, opřené o stále kvalitativní, strukturální přeměny výrobních sil, tedy o počátky vědeckotechnické revoluce*“ (dtto, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 28. ISBN nemá).

¹⁴² Srov. např. (Atkinson, 2016), (Rodrik, 2011).

¹⁴³ N. Georgescu-Roeden (1906-94) tvrdí, že je nezbytné uvažovat o ekonomice jakožto o procesu, který směřuje ke stále větší míře entropie. In (Georgescu-Roegen, 1971) aplikuje druhý termodynamický zákon na ekonomické myšlení. Ústřední myšlenkou je míra neuspořádanosti, entropie. „*Velmi zjednodušeně řečeno ... je tok nejen energie, ale i hmoty skrze ekonomiku vždy jednosměrný: zpracováním přírodních zdrojů na výrobky vzniká nakonec odpad, jehož entropie – tj. míra neuspořádanosti – je vždy větší než entropie původního zdroje. Ekonomický proces výroby tak trvale znehodnocuje naše prostředí. A s ekonomickým růstem se tento problém prohlubuje. Platí to zejména o „konzervách“ nízké entropie: fosilních palivech a ložiscích kovů a dalších neobnovitelných zdrojů, které nelze recyklovat buď vůbec, nebo jen omezeně*“ (Johanisová, 2014, s. 78). O rozšíření zmíněných idejí se zasloužil ekologický ekonom H. E. Daly, následně vzniká celé hnutí Nerůstu. Daly vybudoval nový ekonomický směr, s vizí celkově nerostoucí ekonomiky – ekonomiky ustáleného stavu. Což by, mimo jiné, předpokládalo, že se státy musí oprostít od ideologie volného trhu a chránit se před „*ekologickým dumpingem*“ (když země dováží levné produkty, které jsou levné proto, že jejich cena nezahrnuje škody na životním prostředí). Srov. (Daly, Farley, 2004).

¹⁴⁴ Jde o velmi mlhavá – místy téměř až pohádková – hesla a slogany, přičemž uchopitelnější vymezení, a především cesty dosažení, zcela absentují. Nemá se přitom jednat o pouhou redukci HDP, přičemž přednost má mít výchova, školství, zdravotnictví a obnovitelné zdroje, redukován má být těžký průmysl a finanční sektor. Změna má být nikoli kvantitativní, nýbrž kvalitativní. Výroba pro směnu má být nahrazena výrobou pro užitek, námezdní práce má být nahrazena dobrovolnictvím. Namísto zisku má fungovat určitý druh reciprocity (na bázi ekonomie daru). „*Nové formy obecnosti (commons)*“ mají omezit soukromé vlastnictví a práci za mzdu. Peníze mají být veřejné, komunální měny mají fungovat i mimo rámec tržní ekonomiky. Nová společnost má být založena na autonomii, s rozhodováním lidí a kolektivů bez diktátu ekonomické nutnosti, kdy při rozhodování se má vystačit s „*nějakou formou kolektivního sebeomezování*“. Místo „*éry vyhazování*“ má nastoupit „*éra sdílení*“ etc. – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 98-99).

¹⁴⁵ S odkazem na (D'Alisa, Demaria, Kallis, 2015).

standardního jsou zmíněné úvahy nesmyslné, pro kritického politického ekonomu jistý smysl dávají. Nicméně i z dalších pasáží je patrné, že L. Hohoš ekonomem není. Což může být samozřejmě mnohdy i výhoda, leč nikoli úplně vždy. Tudíž i volání po „*nové politické ekonomii*“¹⁴⁶ zůstává v rovině obecných proklamací a pouhých střípků inspirací.

Následně Hohoš volá po změně „*civilizačního paradigmatu*“. Od změny „*vědeckého paradigmatu*“ (měla začít přes sto roky) přechází ke změně „*civilizačního paradigmatu*“, která by měla nastat „*okolo polovice nášho storočia*“ (Dinuš et al., 2019, s. 105). Zmíněna je frankfurtská škola a další filozofové. Čtenář-nefilozof ovšem může být zmaten výkřiky o bombastických paradigmatických proměnách, které přitom nejsou blíže specifikovány. Šestou subkapitolu otevírají slova, s nimiž souhlasit nelze. Hohoš totiž uvádí, že konec studené války měl umožňovat vidět svět takový „*aký je, bez všadeprítomných ideologických mimikier, založených na umelej konštrukcii tzv. triedne rozdeleného sveta*“ (Dinuš et al., 2019, s. 110).¹⁴⁷ Což však ihned částečně koriguje tvrzením, že má docházet k civilizační transformaci s nepředvídatelným výsledkem, včetně konfliktního přechodu k multipolárnímu uspořádání ve střednědobém horizontu. Nepříliš jasně je líčen vývoj modernity, včetně koexistence různorodých modernit ve smyslu „*výdobytku civilizační analýzy*“.¹⁴⁸ Zmiňován je V. I. Lenin a jeho „*zpochybnění*“ světového pořádku nastoleného Západem, a především historické nepotvrzení Marxovy představy revoluce prostřednictvím přeměny třídy „*o sobě*“ na třídu „*pro sebe*“. Hohoš uvádí, že v éře globalizace absentuje homogenní třídní subjekt, který by se mohl stát hegemonem revoluce. Přeměnou na třídu „*pro sebe*“ ale měla úspěšně projít nadnárodní kapitalistická třída, ze které se rekrutuje málo početná oligarchie. Současné sociální střety se již nemají odehrávat jako třídní boj na ekonomické úrovni, nýbrž mají probíhat v širším rozsahu. Z čehož je vyvozováno, že transformace musí v konečném důsledku být

¹⁴⁶ Zmiňovány jsou inspirace H. P. Minskiho, H. Bergsona, H. Hendersonové či „*4.0 úvahy*“ M. Zeleného.

¹⁴⁷ Až příliš ostrá tvrzení se týkají i „*oficiálního sovětského marxismu*“, který údajně neuměl pojmenovat ani reflektovat transformace kapitalismu – s výjimkou „*Leninova kompilátu o imperialismu*“ – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 195-196). Za absurdní Hohoš označuje popírání nástupu postindustriální společnosti na Západě sovětskými ideologi. V těchto pasážích Hohoš zcela opouští marxisticko-leninské pozice. A postmoderně mozaikovitě žongluje s pojetím pokroku, iluzemi o konci dějin, s totalitou, se zakotvením nacismu v osvícenecké západní civilizaci (s odkazy na T. L. W. Adorna, B. Latoura). Ke konci subkapitoly se opět vrací „*na zem*“ a dospívá – přes nelinearity a diskontinuity vývoje, s náznaky systémového přístupu a teorie chaosu – k bifurkacím současného světového kapitalistického systému. Jehož fluktuace mají být natolik rozsáhlé a nekontrolovatelné, že „*ich už žiadna moc nedokáže zvládnuť*“ (Dinuš et al., 2019, s. 109).

¹⁴⁸ S odkazy na M. Webera, A. J. Toynbee, J. P. Arnasona, I. M. Wallersteina, I. M. Morrise nebo W. I. Robinsona. A s postřehy např. o Číně i s kavářským filozofováním na téma univerzalizmu univerzálního a univerzalizmu evropského, resp. eurocentrismu. Srov. (Dinuš, Hohoš, Hrubec, 2014), (Robinson, 2009).

revoluční, nicméně přitom může začít nenápadně a pokojně a zmíněná „*revoluční transformace*“ či „*transformační revoluce*“ nemusí se odehrát „*ako vojnový stav*“.¹⁴⁹

Závěrečné pasáže řeší výtobytky i problémy postmoderní vědy. Hohoš opakuje tezi, že holistické myšlení má být součástí „*interdisciplinárního paradigmatu*“ a hovoří o zásadní změně myšlení v podobě polyvariantnosti namísto „*schematickej dialektiky dvojí negace*“ (Dinuš et al., 2019, s. 120). Neopomíjí „*ducha šedesátých let*“, který se má manifestovat v rámci spontánních protestních hnutí i jako ztráta důvěry k politickým elitám. Změnu paradigmatu mělo již dříve signalizovat hnutí New Age (s renesancí šamanismu skrze rozšířené stavy vědomí, což mělo údajně přispívat k rozšíření holistického myšlení). Dnes se má v rámci nového paradigmatu – opět však nijak blíže nespécifikovaného – používat vedle kategorií kvantové fyziky jako je nonlokalita a nonlinearita také pojem informační pole, mající tvořit „*lidskou informační banku*“.¹⁵⁰

„*Tektonický zlom*“ se má týkat i samotného homo sapiens, s odkazy na E. Bondyho, s úvahami o „*postbiologických formách ontologického substrátu*“.¹⁵¹ A na Bondyho teorii ontologického pole, mající též náležet k novému paradigmatu. V soudobé terminologii má „*vyšší kvalita evoluce*“ být označována jako singularita. S připomenutím údajného vizionáře – nicméně především vypočítavého byznysmena – R. Kurzweila¹⁵² a jeho děsivých fantasmagorií.¹⁵³ A jemu podobných (např. biochemik kognitivní biolog L.

¹⁴⁹ S odkazem na (Dinuš, Hohoš, Hrubec, 2014), kde autoři dospívají k poznatku, že „*zánik kapitalizmu môže mať viac alebo menej katastrofický priebeh*“ (Dinuš et al., 2019, s. 117). Toto „*v podstate banálne konštatovanie*“ (dtto) Hohoš následně rozebírá, včetně připomínání rozlišování mezi krátkodobými a dlouhodobými transformacemi v kontextu politických revolucí v duchu J. P. Árnasona. Anebo útržkovitých zmínek na téma propojení myšlenek konfucianismu a socialismu s odkazy na (Wei, 2017).

¹⁵⁰ Se zmínkami ohledně C. G. Junga, T. de Chardina či E. Laszla – autora jedné ze Zpráv Římského klubu.

¹⁵¹ Srov. (Bondy, 2013).

¹⁵² S odkazem na (Kurzweil, 2005). Srov. (Kurzweil, Grossman, 2007). R. Kurzweil predikuje technologickou singularitu v horizontu třicet let. Rok 2029 má být datem, v němž umělá inteligence projde Turingovým testem a dosáhne lidské úrovně. A rok 2045 se má stát rokem singularity, v němž má znásobit efektivní inteligenci miliardkrát tím, že se lidé spojí s inteligencí, kterou sami vytvořili. Má dojít ke spojení inteligence biologické a nebiologické, kdy se člověk napojí na počítačové vědomí (Což predikuje v 60. letech spisovatel A. C. Clarke). „*A. Toffler predvídal revolúciu technologickéj singularity v rámci päťdesiatročného cyklu od roku 2030 do roku 2079, keď dôjde k akémusi spomaleniu časového toku smerom k singularitě a prieniku do iných priestoro-časových dimenzií ...*“ (Dinuš et al., 2019, s. 124).

¹⁵³ R. Kurzweil hlásá, že zmíněné přinese lidstvu pouze fantastická pozitiva, i pokrok mají totiž vytvářet stroje. Strojů chytřejších nežli lidé se netřeba prý obávat, kdy Kurzweil sní o jedinečné syntéze lidí a strojů. Z vizí Kurzweila (ohledně toho, že umělá inteligence překoná lidskou ve všech oblastech, člověk splyne s inteligentní technikou, stárnutí a nemoci budou pokořeny využitím genové techniky a nanomedicíny a nakonec už nikdo nebude muset zemřít přirozenou smrtí) vychází i pojednání predikující lidskou nesmrtnost – srov. (Brinzanik, Hülsch, 2012). I medicína (a především obrovský byznys a profity s tímto spojené) již začala pohlížet na stárnutí nikoli jako na nevyhnutelnost, nýbrž jako na nemoc, kterou je třeba léčit. Nesmrtnost má být i plán samotného Kurzweila, hlásajícího, že v roce 2024 biotechnologie umožní opravu a optimalizaci lidského genomu a ideálnímu fungování lidského těla mají pomáhat flotily nanorobotů. A okolo roku 2045 má lidstvo prý zvládnout či dokonce zcela zastavit proces

Kováč).¹⁵⁴ Hohoš dochází k závěru, že obdobně jako apokalypsa je i singularita vlastně teologickým termínem.¹⁵⁵ Uvádí taktéž tři scénáře „*conscious technology (vedomej technológie), resp. prepojenia ľudstva s ineligentnou technológiou*“ (tamtéž, s. 123). Člověk a stroj mají tvořit jeden celek, přičemž má nastávat fúze mezi mystickým postojem ke světu (bez mystiky by se pozemská civilizace stala robotickou) a technokratickými metodami organizace (bez organizace by změny vyústily v chaos).¹⁵⁶

Ke konci Hohoš operuje s „*černými labutěmi*“¹⁵⁷ i s odlišným plynutím času v rámci nového cyklu podle mayského kalendáře, končícího rokem 2012. Vyústěním je závěr o otevřené budoucnosti, v souvislosti s „*úzkým hrdlem budoucnosti*“ každá technologická civilizace, která dosáhla úrovně, že může zničit sama sebe. Přechodně období přitom může trvat století a vše má záviset na tom, jak lidstvo dokáže aplikovat „*narůstající sílu general intellect dovtedy, pokiaľ je roletové menu histórie otvorené*“ (Dinuš et al., 2019, s. 124).¹⁵⁸ Hohoš opakuje tezi o nelinearitě a reverzibilitě historického času a filozofuje o tom, že existuje nejenom historických čas „*vítězů*“, nýbrž i historický čas „*poražených*“.¹⁵⁹

stárnutí. V tu dobu má být Kurzweilovi 97 roků a neboť se své nesmrtelnosti opravdu hodlá dožít, tak údajně denně konzumuje stovky tablet a vitamínů (Jiní snílci možnosti lékařské vědy zastavit stárnutí však datují až někdy k roku 2065). Jedná se však opravdu o pokrok v duchu Richtova odkazu?

¹⁵⁴ Který má disponovat vědeckým důkazem (na základě druhého zákona termodynamiky), že do poloviny století nastane „*epistemická singularita*“, která ukončí dosavadní evoluci – srov. (Dinuš et al., 2019, s. 123).

¹⁵⁵ S odkazem na prolínání kybernetiky a náboženství dle (Wiener, 1966), v oblastech samoučících se strojů, samoreprodukujících se strojů a koordinace člověka a stroje.

¹⁵⁶ Dle (Glenn, 1989) v prvním scénáři převládne technokracie nad mystikou a stane se náboženstvím robotizovaných lidí, oddávajícím se chemickým a elektronickým formám hédonismu. Ve druhém převládá náboženský fundamentalismus a socialismus New Age. Lidé zavrhnou nové technologie a stanou se z nich „*psychonauti*“ s rozšířeným vědomím. V třetím se lidé rozdělí na skupiny – první nevěří v posmrtný život a život si prodlužuje biogeneticky, druhá vyhledává okultismus a náboženství. Třetí skupina „*osvícených*“ zastává vyváženější postoje, prosadí likvidaci jaderných zbraní a postupně smíří první dvě skupiny.

¹⁵⁷ S odkazem na (Taleb, 2011).

¹⁵⁸ Srov. (Streeck, 2016). Sociolog Streeck varuje, že vstupujeme do období neurčitosti, kdy se může odehrát i leccos neočekávaného. Hovoří o multimorbiditě, mnohočetné smrtelnosti, kdy systém zahyne na příliš mnoho neduhů najednou. K hlavním nemocem soudobého kapitalismu řadí stagnaci, oligarchickou koncentraci majetku, vykrádání veřejného prostoru, korupci a globální anarchii. Žádný z těchto neduhů se přitom nelepší. Neexistuje ani účinná opozice a vlastně nic reálného, co by kapitalismus mohlo nahradit. V čemž zásadní roli hraje ztráta protitlaku i korekcí, způsobená destrukcí socialistického společenství. Streeck predikuje nástup mezivládí (interregnum) – období nejistoty a sociální entropie, kdy „*starý král*“ zemřel a nový ještě nevládne, nebo se stále hledá. Kapitalismus má mizet po kouscích, rozpouštět se zevnitř. Naplňuje se tímto, alespoň částečně, proroctví J. A. Schumpetera o samoliquidaci kapitalismu? Zahyne kapitalismus na vnitřní rozpory umocněné jeho úspěchy? Globalizací, novými technologiemi, robotizací, AI? Schumpeter chválil proces kreativní destrukce, Streeck – v kontextu příkladu dnešních USA – konstatuje, že si udržují svou destruktivitu, leč ztratily kreativitu. Srov. též (Geiselberger, 2017).

¹⁵⁹ Hohoš spěje do finále: „*Šanca na vykúpenie ... je daná tým, že dokážeme využiť skúsenosti z našich súčasných omylov. Posledný súd môže nastať každý deň, hocikedy, nielen na konci času alebo prostredníctvom kumulácie zmien podľa zákonov dialektiky. Každý fragment času obsahuje novú možnosť nepredvídateľnej zmeny, zavedenie nového poriadku vecí*“ (Dinuš et al., 2019, s. 126).

O. Suša je autorem příspěvku *Civilizace (stále) na rozcestí. Krize, riziko a společenské konflikty v globální civilizaci*. Kapitola obsahuje následující pasáže: *Úvod: K pojmu civilizační krize v kontextu modernizační diskuse, Krize a civilizace rizik: éra přechodu, jistota nejistot a nové konflikty, Globalita a globalizace. Meze růstu a nejistota, Globální kapitalismus: transformace, krize, sociální a environmentální dopady, Splní se Kasandřino proroctví?, Shrnutí krizových trendů civilizační formace globálního kapitalismu a Institucionální krize a úkoly politického procesu překonávání konfliktů v globální civilizaci*.

Při detailnějším mapování tématu „mnohorozměrné civilizační krize“ je vzpomenut J. D. Bernal a jeho vymezení VTR in (Bernal, 1957), kterou dává do souvislosti s růstem komplexity průmyslové civilizace. Připomínány jsou vlny technooptimismu i narůstání rizik a nejistot cca od 70. let, včetně peripetií kolem adekvátní „reflexe civilizačních rizik“. Do čehož je zasazena Richtova *Civilizace na rozcestí – coby „koncept velké transformace“* – která byla „*dítkem své doby*“.¹⁶⁰ Pozornost Suša věnuje devastačním dopadům civilizace moderny i postupnému uvědomování si globalizace příslušných rizik. S řadou odkazů i odboček. Text dospívá ke globálnímu kapitalismu a jeho krizi na prahu 21. století. V souvislosti s adaptacemi kapitalismu na nové podmínky, a limitami této adaptace, je vyzdvižena Richtova hypotéza „*o omezené základně kapitalismu a industriální civilizace*“ (Dinuš et al., 2019, s. 146-147).¹⁶¹ Tuto tezi pak mají, ovšem bez kritiky kapitalismu, opakovat A. Toffler a U. Beck, kteří soustředí „*kritiku na instituce industriální civilizace „První moderny“ ...*“ (tamtéž, s. 147). Suša neopomíjí ani „*lákadla a kult konzumerismu*“ a jeho fetišizaci nebo různé aspekty lidské práce, včetně její rodové a sociální konstituce.

Následné pasáže se týkají varovných prognóz nejen Římského klubu a rekapitulace krizových trendů globálního kapitalismu.¹⁶² Který má opouštět „*jak humanistickou, tak křesťanskou tradici západní civilizace, riziková společnost nezná minulost ani budoucnost,*

¹⁶⁰ „... (byla modernizační, univerzalistická a progresivisticky optimistická) a zároveň anticipovala potřebu překonání krizových momentů v dynamice industriální civilizace“ (Dinuš et al., 2019, s. 132). „Postindustriální růst měl být alternativou extenzivního růstu industrialismu“ (tamtéž). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 30-31, 53. ISBN nemá).

¹⁶¹ S odkazy na (Richta a kol., 1966), kde je „úzká základna kapitalismu“ spojována s tím, že vytváří bariéry „pro vzájemný rozvoj činného sebeuplatňování člověka“ (Dinuš et al., 2019, s. 147). Srov. (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 5, 10, 45 aj. ISBN nemá) či (Richta, 1976).

¹⁶² Sušou pojímaného ve smyslu „civilizační formace“ v duchu (Árnason, 2009). Na J. P. Árnasona odkazuje také L. Hohoš, když připomíná interpretaci Richtova konceptu ve smyslu pokusu „o přechod od tradičního historického materialismu k civilizační analýze“ (Dinuš et al., 2019, s. 65, s odkazy na Richta a kol., 1966, s. 43-45, 95-105, resp. Árnason, 2016, s. 48-49). Známá jsou Richtova slova: „Procházíme zřejmě bodem obratu, kdy se výrobní síly společnosti utvářejí v jiných oblastech a jiných proporcích, než tomu bylo v době industrializace ...“ (Richta a kol., 1966, cit. dle 2. vydání. Praha: Svoboda 1967, s. 30-31. ISBN nemá) nebo Richtovy úvahy ohledně „uzlové čáry růstu“ (tamtéž, s. 53), spojené s obratem civilizačního vývoje.

zůstává hodnotový imperativ sobeckého „já především“, a „tady a teď“ (Dinuš et al., 2019, s. 158). Důraz je kladen na institucionální a další krize soudobé formace globálního kapitalismu, přičemž „síly kapitálu si zatím neuvědomily skutečné rozměry katastrofální budoucnosti, kterou zakládá pokračování dosavadního neudržitelného systému“ (tamtéž, s. 170). Kapitola ústí v agitační apely na „globální spravedlnost a kvalitativní obrat v rozvoji civilizace ve směru větší sociální a environmentální udržitelnosti a odpovědnosti“ (tamtéž, s. 171). S čímž má být spojena „redefinice kapitálu ve směru udržitelné budoucnosti“ (tamtéž, s. 172). Ve smyslu nezbytnosti „zapojit kapitál do více kooperativní, demokratické, mocensky symetrické, nikoli ostře konkurenční tvorby prostředků pro sociálně-ekonomickou reprodukci lidské společnosti ...“ (dtto). „Kapitál chápaný jako sociální instituce a mocenský vztah je klíčovým partnerem, bez kterého nelze uskutečnit civilizační transformaci“ (tamtéž). Kapitál se – podle Suši – má transformovat, proměnit se má jeho „poslání, smysl i obsah“. Má se osvobodit od „jeho odcizujících vlastností ...“ (dtto). Silně nejasné zůstává, kdo má uvedené učinit. „Redefinovaný stát“ v kombinaci s občanskou společností? A proč by na to měl kapitál přistoupit? Kapitalisté snad náhle „prozřou“ nebo snad v důsledku jejich tzv. společenské odpovědnosti? Nikde ani zmínka o vlastnictví, jako by nebylo klíčové. Další iluzorní snění o hodném kapitalismu pro lidi ...

Financializace světové ekonomiky a její dopady na světový finanční systém je název kapitoly sestavené L. Tannerem. Svým způsobem text místy snad zajímavý i je, nicméně, vyvstává otázka, proč byl zařazen právě do této publikace? O Richtovi ani o *Civilizaci na rozcestí* se Tanner nikde nezmiňuje ani slůvkem či odkazem. Má financializace být oním civilizačním rozcestím? Nebo má návaznost na Richtovu koncepci spočívat v „sociosynergetickém“ efektu techniky a technologie? Zřetelné to není vůbec.

Kapitola školometsky startuje cílem, následuje metodika, úvod, vlastní vyprávění a závěr. Velmi silně vše zavání dojmem, že jde o jakýsi pokus o (kvazi)odbornou stat', která pravděpodobně nebyla uveřejněna. Hlavním cílem má být „historizující role a vliv financializace na strukturu finančních systémů ..., jakožto i sociosynergetický efekt techniky a technologie v interakci s finančním kapitálem v procesu globalizace světové ekonomiky“ (Dinuš et al., 2019, s. 173).¹⁶³ Místy text působí dojmem použití generátoru

¹⁶³ „Základní teze této práce je tvrzení, že fenomén financializace v interakci s postupující globalizací světové ekonomiky, novými informačními a komunikačními technologiemi jako jsou např. kvantové počítače, jejichž aplikace ze strany ultra-spekulantů na vybraných segmentech finančních trhů, jimiž jsou např. devizové trhy, resp. trhy s finančními deriváty, může vést k ireverzibilní finanční singularitě v rámci globálního finančního systému“ (Dinuš et al., 2019, s. 173-174).

náhodných slov. Prázdné prefabrikované fráze, nevymezené kategorie, páté před deváté. Přitom vlastně všechno formálně je, jak velí současné „cool“ návody (kterými se živí spousta lidí), kterak má vypadat tzv. vědecká stat'. Cíle, hypotéza, metody, obrázky, tabulky, grafy, závěr, samé (pseudo)odborné výrazy a obraty (včetně i údajných proměn ekonomického paradigmatu či metamorfóz revolucí). Jen obsah očividně pokulhává.¹⁶⁴

I. Švihlíková se v poslední kapitole *Znovu na rozcestí: okno bifurkace* zaměřuje na ekonomické souvislosti *Civilizace na rozcestí* a věnuje se současnému kontextu. Aplikuje systémový přístup a ve světle chaosu, kumulace krizí¹⁶⁵ i otevírání „bifurkačního okna“¹⁶⁶ varuje, že otázka „Jak dál?“ prostupuje dnes všemi sférami. Vývoj nedal za pravdu optimistickým scénářům, které „viděly v technologii vpravdě emancipační faktor“ (Dinuš et al., 2019, s. 194). Největší přínos Richtovy práce nalézám v interdisciplinaritě, kdy velké téma nutně přesahuje hranice jednoho oboru.¹⁶⁷ Studie unikátně pojala souvislosti a ukázala komplexnost problematiky v duchu holistického přístupu. A právě interdisciplinarity má dnes bolestně absentovat, kdy lze uvádět četné příklady přílišné specializace – často přímo „fachidiotismu“ – nevěnující se nutným souvislostem.¹⁶⁸

Naznačena je celá řada témat. Namátkou např. oblíbenost dystopií v kinematografii 21. století.¹⁶⁹ V duchu glosy S. Žižeka, že „je snazší představit si konec světa, než konec kapitalismu“. Včetně souvisejících frustrací a politické rezignace na řešení skutečných problémů. Za zlomový bod vývoje I. Švihlíková opakovaně označuje Velkou recesi.¹⁷⁰ S ní

¹⁶⁴ Není ani jasné, co autor rozumí samotnou financiazací. V rámci kejklířského žonglování s termíny standardní ekonomie, politekonomie i financí se mihne i pátá – blíže nespecifikovaná – Kondratěvova vlna. Nechybí ani Keynes, Galbraith nebo Thatcherová s Reaganem či grafická dokladování finanční singularity.

¹⁶⁵ „Koncentrace krizí ukazuje, že ono „rozcestí“ má vícero stupňů, nelze si jej představit jako lesní cestu, u níž se náhle objeví ukazatel. Stojí na mnoha vrstvách, jež se vzájemně podmiňují, doplňují, prostě spolu vedou dynamický dialog, a tak připomínají spíše tektonické desky v pohybu ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 196-197).

¹⁶⁶ V současnosti „... se nacházíme v bifurkačním bodě. Ten se otevírá po krizi systémové povahy, vlastně ukazuje, že „takto nejde dál“. Bifurkační okno nebude otevřené navždy, ale je patrné, že systém „váhá“ mezi dalšími cestami ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 215).

¹⁶⁷ „Jen mezioborová spolupráce, jejímž je *Civilizace na rozcestí* skvělým dokladem, to umožní ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 194).

¹⁶⁸ Včetně ekonomické vědy, kdy se standardní ekonomové opájejí komplikovanými matematickými modely s rovnicemi, nemajícími nic společného s realitou. Zájmy i ideologie se schovávají za model, s vytvářením dojmu falešné neutrality – jako by každá ekonomie vždy nebyla i „politická“. Srov. její úvahy o ekonomii jakožto „mocenské vědě“ in (Dinuš et al., 2019, s. 209-214), s kritikou neoliberálních dogmat. A to v kontextu rekapitulace důvodů proč „dnešní společnost zažívá obrovskou skepsi k vědě a vědcům ...“. Švihlíková při prezentaci své kapitoly neopomněla ani fatální diskreditaci standardní ekonomické vědy ve světle Velké recese, její ne-predikci i přetrvávající neschopnosti jí, byť ex post, teoreticky vysvětlit. Ekonomie by měla odhodit svou imperiální povýšenost a nadutost a vedle očištění se od neoliberálních dogmat, by se měla pokorně navrátit a opět zařadit do rodiny společenských věd. Hledat spolupráci a umět přitom i s pokorou naslouchat jiným hlasům – filozofickým, sociologickým nebo politologickým.

¹⁶⁹ Ve smyslu „obracení se na „vycestování na jinou planetu a nový začátek“ ...“ (Dinuš et al., 2019, s. 197).

¹⁷⁰ Srov. (Švihlíková, 2014).

má „vyhřeznout“ neudržitelnost systému, kdy má jít o „esenci“ problémů. Přičemž k žádnému skutečnému obratu hospodářské politiky nedošlo. Nebyly řešeny skutečné příčiny. Co brání skutečné změně? Má jít o otázku nejen ohledně procenta nejbohatších, nýbrž i o privilegia dobytých renty deformovaného kapitalismu.¹⁷¹ Připomínáno je, že pád tzv. reálného socialismu umožnil kapitalismu „koupit si čas“.¹⁷² A dokumentovány jsou plasticky další dimenze stále patrnějšího oslabování faktoru práce oproti kapitálu.

V oblasti technologické Švihlíková nastoluje i otázku, zda kapitalistická ekonomika je schopna úplně absorbovat nové technologie. Což se mohlo již projevit při splasknutí bubliny dot.com kolem roku 2000. Velká recese pak mohla „čistit terén“ nejenom pro automatizaci a robotizaci, ale šířeji pro technologie založené na sdílení, kterou mohou ovšem přinášet jinou kvalitu a mohou být spojeny s civilizačním rozcestím.¹⁷³ Ohledně trendů, resp. reakcí spojených s novými technologiemi identifikuje dva přístupy. První, menší proud, se drží minulosti a provádí extrapolaci, přičemž technologie 4.0 nespojuje s dramatickými změnami. Druhý, dle studií početnější, věří, že automatizace přináší změny zásadní a že dojde k masivnímu zničení pracovních míst. Text připomíná další kontroverze např. ohledně dopadů technologií 4.0 na různě rozvinuté a bohaté země, včetně demografického úpadku vyspělých zemí. Kriticky diskutován je nepodmíněný základní příjem nebo „daň z robotů“ a následně taktéž nové podoby trhů práce.

Sborník uzavírá přetištěný rozhovor s R. Richtou (Kotek, 1967), *Zoznam literatúry, Summary a Informácia o autoroch*. Čtenář může postrádat alespoň telegrafický Richtův životopis, včetně podrobnější bibliografie.¹⁷⁴ V neposlední řadě také ale jistě „sevření“ a vlastně i vyústění celé knihy, resp. osvětlení výběru témat, a především výběru autorů.

Skončeme Richtovou varovně-prorockou rekapitulací: „*Taková byla tragédie moderní civilizace: uprostřed svých vlastních mocí vyhlíží člověk stále bezmocněji, uprostřed produktů všeobecné součinnosti si připadá stále osamocnější, uprostřed největšího lidského díla se cítí ze všeho nejméně člověkem*“ (Richta, 1963a, s. 62).

¹⁷¹ Srov. (Švihlíková, Tejkl, 2017).

¹⁷² Jednu ze subkapitol Švihlíková pojmenovává *Kapitalismus vyhrál? Ne, to socialismus prohrál*, další pak *Věda ve službě moci*, resp. *Technologie a moc*.

¹⁷³ Švihlíková rozděluje nové technologie do tří skupin. V první se nalézají automatizace a robotizace, tedy pracovní úsporné technologie. Druhá skupina se týká sdílení (internet, Big Data, výuka na dálku). Do třetí řadí 3D tisk. Za klíčovou zde považuje druhou skupinu, neboť technologie na bázi sdílení umožňují „sdílení znalostí a postupů za velmi nízké náklady, které se v podobě mezních nákladů blíží k nule. Což je ovšem vlastnost, která narušuje základní ekonomické postuláty. Neboť má-li „něco“ mezní náklady nula, nemělo by to ani mít cenu. Čímž padá cenový mechanismus a distribuce trhem“ (Dinuš et al., 2019, s. 216-217).

¹⁷⁴ Což částečně doplňuje kapitola J. Loudína.

Výběr z knižních publikací R. Richty

- Filipec, J., Richta, R. (1971): *Vědecko-technická revoluce a socialismus*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Gvishiani D. M., Mitin M. B., Richta, R. (1981): *Technika, občestvo, čelovek: Kritika buržoazních koncepcij „filosofii techniky“*. Moskva: Značenie. ISBN nemá.
- Jachiel, N., Stefanov, B., Richta, R., Farkaš, J., Kröber, G., Malecki, J., Mikulinskij, S. (eds.) (1988): *Základy teorie vědy*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Richta, R. (1953): *Česká otázka a Masarykova kosmopolitní filosofie. Kvalifikační práce*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN nemá.
- Richta, R. (1958): O podstatě sociologické a filosofické soustavy „masarykismu“. In Popelová-Otáhalová, J., Kosík, K. (eds.) (1958): *Filosofie v dějinách českého národa. Protokol celostátní konference o dějinách české filosofie v Liblicích ve dnech 14. - 17. dubna 1958*. Praha: NČSAV, s. 186-221. ISBN nemá.
- Richta, R. (1963a): *Člověk a technika v revoluci našich dnů*. Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1963b): *Komunismus a proměny lidského života (K povaze humanismu naší doby)*. Praha: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. ISBN nemá.
- Richta, R. (1968a): *Ekonomika jako civilizační dimenze*. In Kouba, K. a kol. (1968): *Úvahy o socialistické ekonomice*. Praha: Svoboda, s. 11-64. ISBN nemá.
- Richta, R. (1973a): *Man Science Technology: A Marxist Analysis of Scientific-Technological Revolution*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Richta, R. (1980a): *Marxisticko-leninské koncepce řízení společenských procesů a krize buržoazních sociálně-politických teorií*. In Kolektiv (1980): *Ke kritice buržoazní politologie*. Praha: Academia. ISBN 509-21-826.
- Richta, R. (1980b): *Sovremennaja nauka i social'nyje projekty*. Praha: Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.
- Richta, R. a kol. (1966): *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.¹⁷⁵
- Richta, R. et al. (po roce 1979): *Československo 2000: Prognóza vývoje československé společnosti*. Nepublikovaný text.

¹⁷⁵ Studii *Civilizace na rozcestí* byla věnována šestidílná série nazvaná *Šest naléhavých disputací*, kterou v roce 1967 natočilo studio Dokumentární film na zakázku ČSAV. Richta a jeho kolegové rozmlouvají o životním naplnění člověka v éře VTR. Jednotlivé díly (*O ztraceném ráji, O věku hojnosti a zkázy, O zlomyslném d'áblu, O nezbytnosti hry, O sporu vědění a moci a O rovnováze moudrosti*) byly odvysílány na ČT koncem roku 1968. Samotný Richta diskutuje v disputaci první, třetí a páté. Za pozornost stojí námátkou úvahy o vývoji v oblasti automatizace a kybernetiky a jejich vlivu na rozvoj i psychiku člověka v disputaci třetí. Blíže viz <https://www.ceskatelevize.cz/porady/1064346381-sest-nalehavych-disputaci/dily/>.

- Richta, R., Kedrov, B. M., Odujev, S. P. (eds.) (1973): *Člověk – věda – technika: K marxisticko-leninské analýze vědecko-technické revoluce*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Richta, R., Löwe, B., Filipec, J. (1974): *Sozialismus – Imperialismus – wissenschaftlich-technische Revolution: Die Wissenschaftlich-technische Revolution in der Klassenauseinandersetzung zwischen Socialismus und Imperialismus*. Berlin: Akademie. ISBN nemá.
- Richta, R., Mikulinskij, S. R. (1982) (eds.): *Socialismus a věda*. Praha: Academia. ISBN nemá.
- Richta, R., Ruml, V., Kořínek, J. (1977): *Svoboda, o níž běží. Sešity 45: Příspěvky ke kritice buržoazních a revizionistických teorií*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.
- Richta, R. und Kollektiv (1972): *Technischer Fortschritt und Industrielle Gesellschaft. Eingeleitet von Ossip K. Flechtheim*. Frankfurt am Mein: Makol Verlag. ISBN nemá.
- Richta, R.,¹⁷⁶ Volkov, G. N. (eds.) (1975): *Vědeckotechnická revoluce a její sociálně ekonomické důsledky za socialismu a kapitalismu: Sborník příspěvků*. Praha: Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV. ISBN nemá.

Výběr z časopiseckých publikací R.

Richty

- Richta, R. (1951): Pod praporem vítězných zásad bolševismu: K druhému svazku spisů Klementa Gottwalda. *Tvorba*, roč. 6, č. 15, s. 339-343. ISSN 0139-5513.
- Richta, R. (1965): Úvahy o budoucnosti dělby práce. *Sociologický časopis*, roč. 1, č. 2, s. 89-110. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1966): Povaha a souvislosti vědeckotechnické revoluce. *Sociologický časopis*, roč. 2, č. 2, s. 146-186. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1967a): The Scientific & Technological Revolution. *Australian Left Review*, roč. 2, č. 7, s. 54-67. ISSN 0004-9638.
- Richta, R. (1967b): Vědecko-technická revoluce a marxismus. *Otázky míru a socialismu*, roč. 10, č. 1, s. nezjištěny. ISSN 0030-655X.
- Richta, R. (1968b): Technika a situace člověka. *Filosofický časopis*, roč. 16, č. 5, s. 641-657. ISSN 0015-1831.

¹⁷⁶ V některých telegrafických Richtových bibliografiích se opakuje také sborníkový text z roku 1983 *Spytovania sa na človeka: Technika a situácia človeka*. Bližší údaje nezjištěny.

- Richta, R. (1968c): Vědecko-technická revoluce a alternativy moderní civilizace. *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 5, s. 523-539. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1969): Education and the Scientific and Technological Revolution, *Australian Left Review*, roč. 4, č. 18, s. 26-49. ISSN 0004-9638.
- Richta, R. (1970): Naučno-techničeskaja revoljucija i razvitije čeloveka. *Voprosy filosofii*, roč. 24, č. 1-2. ISSN 0042-8744.
- Richta, R. (1971): Vědecko-technická revoluce a její společenské aspekty. *Filosofický časopis*, roč. 19, č. 1, s. 3-27. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1972): Teze k otázce ideologické práce ve filozofii. *Filozofický časopis*, roč. 20, č. 3, s. 324-336. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1973b): Člověk a technika (K dialektice přetváření světa a rozvoje člověka). *Filosofický časopis*, roč. 21, č. 4, s. 557-564. ISSN 0015-1831.
- Richta, R. (1973c): O stranický přístup k vědecké práci. *Sociologický časopis*, roč. 9, č. 4, s. 337-339. ISSN 0038-0288.
- Richta, R. (1975): Krize perspektiv buržoazní společnosti. *Nová mysl*, roč. 29, č. 1. ISSN 0322-905X.
- Richta, R. (1976): Přednosti socialismu a vědeckotechnická revoluce. *Teorie a metoda*, roč. 8, č. 2. ISSN 0322-9416.
- Richta, R. (1977a): Is There a New Type of Science Emerging? *Teorie rozvoje vědy*, roč. 1, č. 4, s. 7-44. ISSN 0139-987X.
- Richta, R. (1977b): Vědeckotechnická revoluce a řízení společenských procesů. *Nová mysl*, roč. 31, s. 31-43. ISSN 0322-905X.
- Richta, R. (1981): Science in Danger. *Teorie rozvoje vědy*, roč. 5, č. 8, s. 7-30. ISSN 0139-987X.
- Richta, R. a kol. (1983): Ke kritice buržoazních filozofických přístupů k soudobému vědeckotechnickému pokroku. *Filozofický časopis*, roč. 31, č. 1, s. 38-55. ISSN 0015-1831.
- Richta, R., Hrzal, L. (1975): Vývoj marxisticko-leninské filozofie, sociologie a vědeckého komunismu v ČSSR. *Filozofický časopis*, roč. 23, č. 3, s. 367-382. ISSN 0015-1831.
- Richta, R., Levčík, B. (1967): Může být budoucnost plánovaná. *Plamen*, roč. 9, č. 9, s. 32-40. ISSN nemá.

Doplňující informace a další prameny

- Árnason, J. P. (2009): *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-307-0.

- Árnason, J. P. (2017): Modernita jako nová civilizace: Jednota a rozrůznění. In Kreuzzieger, M., Lánský, O. (eds.) (2017): *Modernita/modernity v euroasijských kulturních a civilizačních kontextech*. Praha: Filosofia, s. 27-132. ISBN 978-80-7007-470-1.
- Atkinson, A. B. (2016): *Ekonomika nerovnosti*. Brno: BizBooks. ISBN 978-80-265-0508-2.
- Barvík, J., Komárek, V. (1976): *Problémy intenzivního typu rozvoje socialistické ekonomiky*. Praha: SPN. ISBN nemá.
- Bell, D. (1973): *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1939): *Social Function of Science*. London: George Routledge and Sons. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1957): *Science and History*. London: Watts and Co. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1958): *World without War*. London: Routledge and Paul. ISBN nemá.
- Bernal, J. D. (1960): *Věda v dějinách*. Praha: SNPL. ISBN nemá.
- Bělohradský, V. (2014): Myslet konec komunismu. *Právo, Salon*, 26. 11. 2014. ISSN 1211-2119.
- Bondy, E. (Fišer, Z.) (2013): *Postpříběh, příležitostné eseje a rekapitulace: Texty z pozůstalosti II*. Praha: DharmaGaia. ISBN 978-80-86685-78-6.
- Brinzanik, R., Hülsch, T. (2012): *Budeme žít věčně?* Zlín: Kniha Zlín. ISBN 9788087497371.
- D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (eds.) (2015): *DeGrowth: A Vocabulary for a New Era*. New York: Routledge. ISBN 978-1138000766.
- Daly, H. E., Farley, J. (2004): *Ecological Economics: Principles and Applications*. Washington: Island Press. ISBN 9781559633123.
- Dinuš, P., Hohoš, L. (2011): *Svet v bode obratu: Systémové alternatívy kapitalizmu koncepcie, stratégie, utópie*. Bratislava: Veda. ISBN 8022412278.
- Dinuš, P., Hohoš, L., Hrubec, M. a kol. (2014): *Revoluce nebo transformace? Revolúcia alebo transformácia?* Praha: Filosofia a Bratislava: Veda. ISBN 978-80-7007-413-8.
- Dinuš, P., Hohoš, L., Laluha, I., Loudín, J., Suša, O., Švihlíková, I., Tanner, L. (2019): *„Civilizácia na rázcestí“ po polstoročí*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1689-4.
- Doležalová, A. (2018): *A History of Czech Economic Thought*. London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group. ISBN 978-1-138-91416-2.
- Ekonomická encyklopedie 2. P-Z* (1984). 2. přepracované vydání. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Formánek, M. (1973): Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída: K 125. výročí Manifestu komunistické strany. *Sociologický časopis*, roč. 9, č. 4, s. 344-360. ISSN 0038-0288.
- Formánek, M. (1997): Civilizace na rozcestí – podněty a problémy. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 22-26. ISSN 1211-8591.

- Formánek, M. (1999):¹⁷⁷ Cesty ke splynutí civilizace a kultury. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 13-16. ISSN 1211-8591.
- Geiselberger, H. (ed.) (2017): *Velký regres: Mezinárodní rozprava o duchovní situaci dneška*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-34-0.¹⁷⁸
- Georgescu-Roegen, N. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press. ISBN nemá.
- Glenn, J. C. (1989): *Future Mind: Artificial Intelligence. Merging the Mystical and the Technological in the 21st Century*. Washington: Acropolis Books. ISBN 978-0874919202.
- Hauser, M. (2015): Marx a rozpory společnosti vědění. *Filosofický časopis*, roč. 63, č. 3, s. 431-447. ISSN 0015-1831.
- Hájková, A., Tomášek, D. (1988): *Poslední poprava v Terezíně*. Praha: Svoboda a Mladá fronta. ISBN nemá.
- Heller, J., Neužil, F. a kol. (2007): *Bojíte se socialismu?* Příbram: Periskop. ISBN 978-80-87077-01-6.
- Heller, J., Neužil, F. a kol. (2011): *Kdopak by se Marxe bál?* Praha: Futura. ISBN 978-80-86844-73-2.
- Hohoš, L. (1983): Marxov teoretický odkaz a problematika súčasných zmien vo výrobných silách. *Filozofia*, roč. 39, č. 3, s. 20-56. ISSN 2585-7061.
- Hohoš, L. (1985): *Vedecko-technická revolúcia a budúcnosť ľudstva*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Honneth, A. (2015): *Die Idee des Sozialismus: Versuch einer Aktualisierung*. Berlin: Suhrkamp. ISBN: 978-3-518-58678-5.
- Hoppe, J. (2015): Radovan Richta a mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce: proč a jak vznikla Civilizace na rozcestí. In Hoppe, J., Škodová, M., Suk, J., Caccamo, F. (2015): *„O nový československý model socialismu“: Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, s. 44-76. ISBN 978-80-7285-194-2.
- Hoppe, J., Škodová, M., Suk, J., Caccamo, F. (2015): *„O nový československý model socialismu“: Čtyři interdisciplinární vědecké týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. ISBN 978-80-7285-194-2.
- Jaspers, K. (1949): *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/Zürich: R. Piper & Co. Verlag. ISBN nemá.
- Johanisová, N. (2014): *Ekonomičtí disidenti: Kapitoly z historie alternativního ekonomického myšlení*. Volary: Stehlík. ISBN 978-80-86913-12-4.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Za pozornost stojí také nepublikované materiály M. Formánka, částečně dostupné prostřednictvím old.kscm.cz. Např. *Křižovatka civilizace a model socialismu* (text koncipovaný pro „staré“ *Alternativy*, 2006, roč. 9, č. 26. ISSN 1210-1494) nebo rozšířená studie TAPu ÚV KSČM *Model socialismu* z roku 2006.

¹⁷⁸ Srov. recenzi in *Marathon*, 2017, roč. 21, č. 5, s. 14-32. ISSN 1211-8591, resp. text in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 1, s. 30-38. ISSN 1211-8591.

¹⁷⁹ Srov. recenzi in *Marathon*, 2015, roč. 19, č. 1, s. 9-22. ISSN 1211-8591.

- Jurásek, M., Leinweber, V., Valenčík, R. (2016): Politicko-ekonomická reflexe současného stavu globální společnosti. *Politická ekonomie*, roč. 64, č. 2, s. 218-236. ISSN 0032-3233.
- Klaus, V. (2015): *Velcí ekonomové jsou mou inspirací*. Praha: Institut Václava Klause. ISBN 978-80-7542-005-3.¹⁸⁰
- Klinec, I. (2012): *Rímsky klub, globálna problematika a globálna rezolutika. Proceeding of the International Conference, Bratislava, November 29-30, 2012*. Žilina: Strix. ISBN 978-80-89753-19-2.
- Klinec, I. (2017): *Z histórie futurologie a futurologického myslenia v Československu. Proceeding of the International Conference, Bratislava, May 3, 2017*. Žilina: Strix et Slovenská spoločnosť pre životné prostredie. ISBN 978-80-89753-19-2.
- Kolektiv (1969): Zahraníční ohlasy na práci mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce. Civilizace na rozcestí (R. Richta a kolektiv). *Sociologický časopis*, roč. 5, č. 6, s. 650-670. ISSN 0038-0288.
- Kolektiv autorů SSSR a NDR (1986): *Buržoazní a maloburžoazní ekonomické teorie socialismu: Kritické stati*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Kolman, A. (2005): *Zaslepená generace: Paměti starého bolševika*. Brno: Host. ISBN 80-7294-148-8.
- Kosík, K. (1963): *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha: NČSAV. ISBN nemá.
- Kosík, K. (1968): Naše nynější krize, VI. část. *Literární listy*, roč. 1, č. 12. ISSN nemá.
- Kosík, K., Mervart, J. (ed.) (2019): *Dialektika, kultura a politika: Eseje a články z let 1955–1969*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-576-0.
- Kotek, V. (1967): Logika změn naší doby: Hovoříme s dr. Radovanem Richtou, laureátem Státní ceny Klementa Gottwalda. *Kulturní tvorba*, roč. 5, čís. 21. ISSN 0454-5966.¹⁸¹
- Kurzweil, R. (2005): *The Singularity is Near: When Humans transcend Biology*. New York: Penguin. ISBN 978-0739466261.
- Kurzweil, R., Grossman, T. (2007): *Fantastická cesta: Žijte tak dlouho, abyste mohli žít navždy*. Olomouc: Anag. ISBN 9788072633920.¹⁸²
- Kutta, F. (1978): Řízení sociálních procesů. *Sociologický časopis*, roč. 14, č. 3, s. 248-258. ISSN 0038-0288.
- Kutta, F. (1997): Vzpomínka na interdisciplinární tým R. Richty. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 20-22. ISSN 1211-8591.
- Lachout, V., Běláčková, V. (eds.) (2005): *Sborník příspěvků ke konferenci Sdružení domácího odboje a partyzánů Předvoj 1943–1945*. Praha: Předvoj. ISBN 80-239-5363-X.

¹⁸⁰ Srov. recenzi in *Marathon*, 2016, roč. 20, č. 2, s. 19-28. ISSN 1211-8591.

¹⁸¹ Též in (Dinuš et al., 2019, s. 224-234).

¹⁸² Srov. recenze in *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 2, s. 8-16. ISSN 1211-8591, *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 4, s. 18-28. ISSN 1211-8591 a *Marathon*, 2018, roč. 22, č. 5, s. 22-32. ISSN 1211-8591.

- Liessmann, K. P. (2008): *Teorie nevzdělanosti: Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-1677-5.
- Liessmann, K. P. (2018): *Vzdělání jako provokace*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2875-4.
- Lohoff, E., Trenkle, N. (2012): *Die große Entwertung: Vom finanzkapitalistischen Krisenaufschub zur globalen Notstandsverwaltung*. Münster: Unrast Verlag. ISBN 978-3897714953.
- Machonin, P., Jungmann, B. (1968): Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální problém. *Sociologický časopis*, roč. 4, č. 4, s. 427-441. ISSN 0038-0288.
- Malínský, J. (2018): Ideové průsečíky Pražského jara (ledna 1968). *!Argument*. <http://casopisargument.cz/2018/07/06/ideove-pruseciky-prazskeho-jara-ledna-1968/>.
- Martin, H. P., Schumann, H. (1998): *Die Globalisierungsfalle: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Hamburg: Rowohlt. ISBN 9783499604508.
- Marx, K. H. (1971): *Rukopisy „Grundrisse“: Ekonomické rukopisy z let 1857–1859*. I. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1974): *Rukopisy „Grundrisse“: Ekonomické rukopisy z let 1857–1859*. II. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H. (1977): *Rukopisy „Grundrisse“: Ekonomické rukopisy z let 1857–1859*. III. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Marx, K. H., Engels, B. (1986): *Spisy svazek 23: Kapitál I*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Mařík, V. a kol. (2016): *Průmysl 4.0: Výzva pro Českou republiku*. Praha: Management Press. ISBN 978-80-7261-440-0.¹⁸³
- Mason, P. (2015): *Postcapitalism: A Guide to our Future*. London: Penguin Random House. ISBN 9781846147388.
- Meadowsová, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W. (1972): *The Limits of Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books. ISBN 0-87663-165-0.
- Meadowsová, D. H., Meadows, D. L., Randers, J. (1992): *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*. Post Mills: Chelsea Green Pub. ISBN 0930031628.
- Mervart, J. (2013): Filosofický časopis mezi stalinismem a normalizací. *Filosofický časopis*, roč. 61, č. 1, s. 9-32. ISSN 0015-1831.
- Mlynář, Z. (1990): *Mráz přichází z Kremlu*. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0196-2.
- Neužil, F. (2014): *Kritické pojednání o minulosti a možné budoucnosti socialismu*. <http://files.nestalinsky-marxismus.webnode.cz/200000002-e20dde306e/Neuzil%20o%20minulosti%20a%20socialismu.pdf>.
- Neužil, F. (2017): Několik poznámek o sociálně ekonomických aspektech tak zvaně „čtvrté průmyslové revoluce“. *Marathon*, roč. 21, zvláštní číslo, s. 38-57. ISSN 1211-8591.

¹⁸³ Srov. recenzi in *Politická ekonomie*, roč. 66, č. 2, s. 278-283. ISSN 0032-3233.

- Nový, L., Hroch, J., Gabriel, J. (eds.) (1994): *Czech Philosophy in the XXth Century: Czech Philosophical Studies, II*. Washington: Paideia Publishers and The Council for Research in Values and Philosophy. ISBN 1-56518-028-3.
- Ondryáš, K. (1999): Akademik Radovan Richta. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 10-13. ISSN 1211-8591.
- Pecka, E. (2011): Proces tzv. normalizace v české sociologii. *Historická sociologie*, roč. 3, č. 1, s. 77-94. ISSN 1804-0616.
- Piketty, T. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge: Harvard University Press. ISBN 978-0674430006.
- Pilný, P., Jakeš, M. (2019): *Příběh komunisty*. Praha: Česká citadela. ISBN 978-80-907399-2-5.¹⁸⁴
- Purš, J. (1973): *Průmyslová revoluce: Vývoj pojmu a koncepce*. Praha: ČSAV. ISBN nemá.
- Ransdorf, M. (1996): *Nové čtení Marxe. Díl I*. Praha: Futura. ISBN 80-85523-31-1.
- Rákosník, J. (2014): Radovan Richta a výzkum vědeckotechnické revoluce. In Nešpor, Z. R. a kol. (2014): *Dějiny české sociologie*. Praha: Academia, s. 406-417. ISBN 978-80-200-2355-1.
- Robinson, W. I. (2009): *Teorie globálního kapitalismu: Transnacionální ekonomika a společnost v krizi*. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-305-6.
- Rodrik, D. (2011): *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World*. New York: W. W. Norton. ISBN 9780393071610.
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN nemá.
- Shkliarevsky, G. (2017): *The Civilization at a Crossroads: Constructing the Paradigm Shift*. Raleigh: Glasstree Publishing. ISBN nemá.
- Schwab, K. (2017): *The Fourth Industrial Revolution*. New York: Crown Business. ISBN 9781524758868.
- Schweickart, D. (2011): *Po kapitalizme: Ekonomická demokracia*. Bratislava: Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov. ISBN 978-80-8061-428-7.
- Sirůček, P. (2017a): Bublifuk 4.0? *Marathon*, roč. 21, zvláštní číslo, s. 3-34 + příloha s. 56-64. ISSN 1211-8591.
- Sirůček, P. (2017b): Výzvy levice ve světle tzv. revoluce 4.0. *Alternativy (časopis CSTS)*, roč. 1, č. 1, s. 92-132. ISSN nemá.
- Sirůček, P. (2018a): Minislovníček a literatura 4.0. *Medias res*, roč. 3, č. 2, s. 35-67. ISSN 2464-6334.
- Sirůček, P. (2018b): Průvodce literaturou 4.0 (aneb kritické otazníky nad frázemi a mýty 4.0). *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, ročník 6, s. 1-66. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019a): Levici chybí kompas i kotva: Tady je – normálním lidem a práci čest! *Marathon*, roč. 23, č. 1, s. 3-24. ISSN 1211-8591.

¹⁸⁴ Srov. anotaci in *Marathon*, 2019, roč. 23, č. 6, s. 25-40. ISSN 1211-8591.

- Sirůček, P. (2019b): Prekarizovaní pokrokaři – avantgarda liberálního pokroku? (recenze publikace Standing, G.: *Prekariát: Nová nebezpečná třída*. Praha, Rubato 2018. 296 s.). *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, ročník 7, s. 1-38. ISSN 2336-7679.
- Sirůček, P. (2019c): Revoluce 4.0: Fakta a mýty. In Heczko, S. a kol. (2019-20): *Ekonomika a společnost 4.0*. Praha: Vysoká škola regionálního rozvoje a Bankovní institut – Ambis, s. 159-197. ISBN zatím nepřiděleno (publikace v tisku, vyjde počátkem roku 2020).
- Sirůček, P. (2020): Bubble 4.0 – Marxist View through the Prism of the Old Left. *Transform! Europe. Yearbook 2020* (nabídnuto redakci).
- Sirůček, P., Džbánková, Z.: R. Richta – the Predecessor of the Club of Rome and the 4.0 Vision. *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 26, č. 4, s. 51-61. ISSN 0572-3043.
- Sitárová, Z., Kliment, A. a kol. (1981): *Dějiny ekonomických teorií*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Skilling Gordon, H. (1976): *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 9780691644189.
- Sládek, S. (1981): *Vedecko-technická revolúcia a KSČ*. Bratislava: Pravda. ISBN nemá.
- Smíšek, J. (1997): „Chováme se jako revolucionáři?“ – R. Richta a příběh mezioborového týmu. *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 26-31. ISSN 1211-8591.
- Smíšek, J. (1999): Návrat Radovana Richty. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 17-20. ISSN 1211-8591.
- Sojka, M. (2002): *Kdo byl kdo: Světoví a čeští ekonomové*. Praha: Libri. ISBN 80-7277-055-1.
- Staněk, P., Ivanová, P. (2016): *Štvrtá priemyslná revolúcia a piaty civilizačný zlom*. Bratislava: Elita. ISBN 9788097013585.¹⁸⁵
- Stehr, N. (1994): *Knowledge Societies*. London: Sage. ISBN 0-839-7892-8.
- Streeck, W. (2016): *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso. ISBN 9781784784010.
- Suk, J. (2016): *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha: Prostor. ISBN 978-80-7260-341-1.
- Šulc, Z. (2007): Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma (Vzpomínky novináře a ekonoma). *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, č. 7, s. 417-431. ISSN 0572-3043.
- Švigová, M. (1967): *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo. ISBN nemá.
- Švigová, M. (1982): *Volný čas jako kritérium efektivity VTR socialistického národního hospodářství*. Praha: Ústav pro ekonomiku a řízení vědecko-technického rozvoje. ISBN nemá.
- Švihlíková, I. (2014): *Přelom: Od velké recese k velké transformaci*. Bratislava: Inaque.sk. ISBN 978-80-89737-06-2.

¹⁸⁵ Srov. recenzi in *Alternativy (časopis CSTS)*, prosinec 2018, č. 4, s. 223-249. ISSN nemá.

- Švihlíková, I., Tejkl, M. (2017): *Kapitalismus, socialismus a budoucnost aneb Mikeš už přišel*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-44-9.
- Taleb, N. N. (2011): *Černá labuť: Následky vysoce nepravděpodobných událostí*. Litomyšl: Paseka. ISBN 978-80-7432-128-3.
- Toffler, A. (1980): *The Third Wave*. New York: Bantam Books. ISBN 0-517-32719-8.
- Toman, L. (2018): Ideologie sovětské perestrojky. *Fórum společenských věd Klubu společenských věd*, ročník 6, s. 1-48. ISSN 2336-7679.
- Toms, M. (1981): *Měření efektů v socialistické ekonomice*. Praha: Svoboda. ISBN nemá.
- Toms, M., Hájek, M. (1966): Příspěvek k vymezení extenzivního a intenzivního růstu. *Politická ekonomie*, roč. 14, č. 4. ISSN 0032-3233.
- Touraine, A. (1971): *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House. ISBN 9780394462578.
- Touraine, A. (1992): *Critique de la modernité*. Paris: Fayard. ISBN 9782213030050.
- Vacek, L. (ed.) (2019): *S Ransdorfem o marxismu: Z veřejných vystoupení a přednášek Miloslava Ransdorfa, konaných v letech 2011 až 2014 v Klubu společenských věd*. Praha: Orego. ISBN 978-80-87528-54-9.¹⁸⁶
- Valenčík, R. (1997): Kdopak by se trhu bál (Poznámky k ranným pracem Radovana Richty). *Marathon*, roč. 1, č. 4, s. 31-35. ISSN 1211-8591.
- Valenčík, R. (1999): R. Richta z hlediska současných diskuzí. *Marathon*, roč. 3, č. 4, s. 20-21. ISSN 1211-8591.
- Valenčík, R., Wawrosz, P. (2019): Economics of Productive Consumption as an Off shoot of Main Currents of Economic Theory. *Acta VŠFS*, roč. 13, č. 2, s. 113-134. ISSN 1802-792X.
- Vaško, T. (2001): Civilizace za rozcestím. *Marathon*, roč. 5, č. 1, s. 6-8. ISSN 1211-8591.
- Wei, X. (2017): *Ekonomická a politická transformace Číny: Nové rozbor*y. Praha: Filosofia. ISBN 978-80-7007-485-5.¹⁸⁷
- Wessel Schulze, M. (2018): *Pražské jaro: Průlom do nového světa*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-2514-6.
- Wiener, N. (1966): *God and Golem, Inc.: A Comment on Certain Points where Cybernetics Impinges on Religion*. Cambridge: MIT Press. ISBN 9780262730112.

¹⁸⁶ Srov. recenzi in *Alternativy (časopis CSTS)*, červenec 2019, č. 5, s. 49-52. ISSN nemá.

¹⁸⁷ Srov. recenzi in *Politická ekonomie*, 2019, roč. 67, č. 1, s. 105-109. ISSN 0032-3233.

Abstrakt

R. Richta byl český akademik, filozof, sociolog, prognostik, vedoucí mezioborového výzkumného týmu. Věnoval se zejména problematice vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí. Na Východě i Západě proslul prací Civilizace na rozcestí, která v mnohém předběhla svou dobu. Richtu (a jeho vědecký tým) je možná považovat za předchůdce Římského klubu a jeho odkaz je vysoce inspirativní i pro aktuální úvahy o tzv. čtvrté průmyslové revoluci a civilizačních meznících i systémových změnách.

Abstract

R. Richta was a Czech academic, philosopher, sociologist, prognostic, head of the interdisciplinary research team. He dealt in particular with the issues of the scientific and technological revolution and its social and human contexts. In the East and the West, he was famous for the work of Civilization on the Crossroad, which in many ways surpassed its time. Richta (and his team of scientists) may perhaps be considered the predecessor of the Roman Club. His link is highly inspirational to the current reflection on the so-called fourth industrial revolution and civilizational milestones as well as system changes.

Klíčová slova

R. Richta – vědeckotechnická revoluce – Civilizace na rozcestí – socialismus

Keywords

R. Richta – Scientific and Technical Revolution – Civilization on the Crossroad – socialism

JEL classifications

B51, O14, O15, O30, P21